

Landschapsbiografie Zuid-Salland

Uitgebreide versie

De IJssel met een oude loop ter hoogte van Wijhe (Martijn Horst)

Restanten van zeedijken tussen de graslanden en akkers in de omgeving van Heino. (Niek Oosterbaan)

LANDSCHAPSBIOGRAFIE ZUID-SALLAND

**WAAROM AARDKUNDE, VELDNAMEN,
LANDSCHAPSELEMENTEN EN
STREEKPRODUCTEN BIJ ELKAAR HOREN**

**Niek Oosterbaan
Martijn Horst (redactie)
Toos Lodder (beelden en citaten)**

Strokenteelt in de omgeving van Colmschate (Martijn Horst)

VOORWOORD

Sallanders hebben gemeen dat ze trots zijn op hun cultuur en het gebied waarin ze wonen. Of het nu gaat om de eigen streektaal, tradities die voortleven of cultuurhistorische elementen die in stand worden gehouden. Het is een gevoel van de Nedersaksische cultuur tussen de IJssel, de Regge en de Vecht. Je ervaart dit pas echt als je door het Sallandse landschap trekt en de historie voorbij ziet komen: grote escomplexen op de hogere gronden, hoogstamfruitboomgaarden in het rivierengebied, de recentere ontginningslandschappen en lokaal de overblijfselen van de eens zo grote heide- en veengebieden.

Dat gevoel vertaalt zich ook naar eigenaarschap: trotse ondernemers die de kracht van het Sallandse landschap benutten, streekproducten die zijn ontstaan en de band met bewoners en gasten. Met deze biografie moet juist dat verhaal van agrarische geschiedenis inzichtelijker worden. Want wat is het verband tussen aardkunde en streekproducten? En waarom is er ook een verband met veldnamen en familienamen? Wat we eten wordt lang bepaald door wat de bodem ons geeft. In de loop der eeuwen nemen de opties toe door nieuwe kennis en verschuiven de mogelijkheden. Deze veranderingen hebben invloed op de maaltijd die op ons bord belandt.

Ik kan u alvast verklappen dat in deze landschapsbiografie alle tijdslagen drie dingen gemeen hebben: 1. aardkunde bepaalt wat de beste plekken voor voedselproductie zijn en 2. mobiliteit bepaalt hoever je met verse producten kunt reizen en 3. de omvang van de bevolking bepaalt hoeveel voedsel er nodig is. Samen hebben deze factoren voor een belangrijk deel het landschap van Salland bepaald. Wanneer je Salland doorkruist kom je langs: kronkelende wegen, met kleine percelen, houtwallen en oude hoeves; uitgestrekte heidegebieden; landgoederen met bossen en uitgestrekte landbouwgebieden met rechtlijnige wegen, beplanting en nieuwe boerderijen.

Deze diversiteit is de kracht van ons gebied en het is de bedoeling om dat met deze biografie nog meer onder de aandacht te brengen. Het verhaal achter het landschap is namelijk een van de belangrijke dingen die ons verbindt en geeft aanleiding om ons te verwonderen. Waarom liggen er bijvoorbeeld juist luxe boerderijen in het IJsselgebied? Hoe zag het landschap eruit met historische gewassen? Waarom zijn er nieuwe gewassen verschenen en de oude juist verdwenen? En is strokenteelt een nieuw fenomeen? Wellicht geeft het ons zelfs inspiratie voor de toekomst. Want aardkunde en veldnamen veranderen niet, maar hoe we ons voedsel produceren wel.

Marketing Oost heeft een ingekorte versie van deze Landschapsbiografie Zuid-Salland uitgegeven in magazinevorm. We willen zo samen optrekken met boeren, toeristische ondernemers en detailhandel om tot nieuwe inzichten en verbindingen te komen. Ik nodig u van harte uit om daaraan mee te doen. Want wat ons bindt is de gezamenlijke trots en het verhaal achter het Sallandse landschap.

Ronald Krabbenbos
Manager Landschap en Erfgoed

Wandelpad op de Lemelerberg (Gonny Sleurink)

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD.....	5
1. INLEIDING	9
1.1 SALLANDSE GRENZEN IN BEWEGING.....	9
1.2 METHODIEK VAN TIJDVENSTER EN LANDSCHAPSMATRIXEN.....	11
1.3 VERSLINGERD AAN SALLAND.....	13
2. TIJDVENSTER 1: HET NATUURLIJKE LANDSCHAP EN LOKALE VOEDSELPRODUCTIE VANUIT DE PREHISTORIE (< 1100 NA CHR.)	15
2.1 SALLANDSE HOOG- EN LAAGVLAKTES ONTSTAAN DOOR LANDIJS.....	15
2.2 WIND EN ZAND VORMEN HET SALLANDS DEKZANDEILAND	19
2.3 DE HUNNEPE, IJSSEL EN DE REGGE OP DE SALLANDSE GRENZEN.....	25
2.4 PREHISTORISCHE BEWONING OP HEUVELRUGGEN EN HOGE DEKZANDKOPPEN.....	27
2.5 DE IJSSEL ZORGT VOOR NIEUWE VESTINGPLAATSEN.....	33
2.6 DE FRANKEN BRENGEN NIEUWE LAND- EN BOSBOUWTECHNIEKEN	35
3. TIJDVENSTER 2: MIDDELEEUWSE VOEDSELPRODUCTIE VOOR DE REGIONALE DORPEN EN STEDEN (1100-1650 NA CHR.)	41
3.1 DE HUIDIGE SALLANDSE DORPSLANDSCHAPPEN ONTSTAAN	41
3.2 NATTE LAAGTES WORDEN ONTWATERD MET WETERINGEN EN VLOEDGRAVEN	49
3.3 DE IJSSEL EN DE ZUIDERZEE VERGROTEN DE AFZETMARKT	51
3.4 KLOOSTERS EN LANDGOEDEREN BEÏNVLOEDEN HET LANDSCHAP	67
4. TIJDVENSTER 3: VAN HANDEL TUSSEN REGIO'S (1650-1850) NAAR EEN INTERNATIONALE MARKT (1850-HEDEN).....	81
4.1 IJSSELHOEVEN OP DE RIVIERKLEI EN KEUTERBOEREN OP HET DEKZAND.....	81
4.2 ONTGINNING VAN DE SALLANDSE WOESTE GRONDEN	91
4.3 NIEUWE LAND- EN WATERWEGEN BEVORDEREN DE HANDEL	99
4.3 MESTSTOFFEN EN INNOVATIES VERANDEREN DE LANDBOUW.....	101
4.4 AKKERBOUW IN DIENST VAN DE VEEHOUDERIJ	103
4.5 RUILVERKAVELINGEN NA DE TWEEDE WERELDOORLOG ZORGEN VOOR EFFICIËNTIE	111
5. VOEDSEL IN SALLAND DOOR DE EEUWEN HEEN.....	117
COLOFON	120
PROJECTTEAM.....	120
LITERATUURLIJST	120
HISTORISCHE KAARTEN EN BEELDEN	123

Onderverdeling van Overijssel in drostambten in de 17e eeuw. (Special Collection, Wageningen University & Research)

1. INLEIDING

Tegenwoordig wordt de Sallandse identiteit het sterkst ervaren in het gebied tussen Vecht, IJssel, Schipbeek en Regge. Toch blijkt Salland in de loop der eeuwen keer op keer van vorm en hoedanigheid te veranderen. Dé Sallandse grens staat daarmee niet onomstotelijk vast. Vanaf de middeleeuwen kunnen we de Sallandse grenzen echter wel goed volgen. Door de groei van de bevolking verenigen boerengemeenschappen zich, veranderen eigendomsverhoudingen en ontstaan de dorpsgebieden die we nu vaak nog kennen. Het landschap verandert mee met de behoeften van de mens. Het is dat verhaal dat centraal staat in het project Verslingerd aan Salland.

1.1 SALLANDSE GRENZEN IN BEWEGING

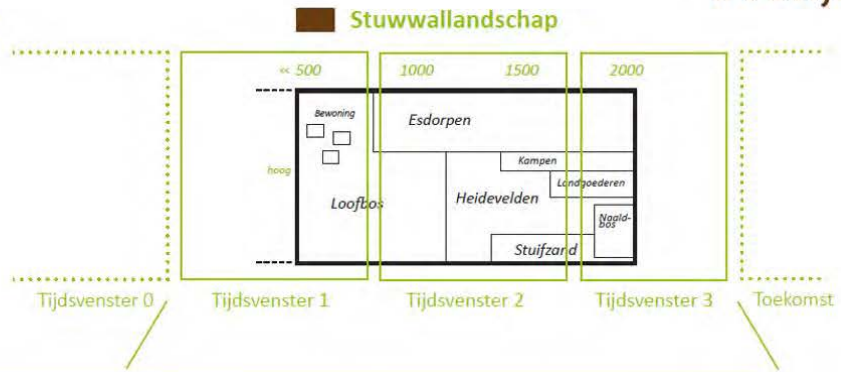
Al in de Vroege Middeleeuwen wordt er gesproken over de gouw Salalant, de voorloper van Salland. Dit gebied heeft een andere begrenzing dan we tegenwoordig kennen en strekt zich uit richting de monding van de IJssel, voorbij het huidige Kampen. Een tijd lang maken Urk en Schokland, dan nog onderdeel van het vaste land, onderdeel uit van het gebied. Het riviertje de Nagel vormt vermoedelijk de grens met Friesland. Vanaf de 11^e eeuw neemt de omvang van het gebied toe. Zo wordt het gebied rond Deventer dat eerst toebehoort aan de gouw Hamaland toegevoegd en in de 14^e eeuw volgt vermoedelijk het westelijke deel van het Vechtdal. Het gebied ten oosten van Dalfsen is mogelijk eerst onderdeel van de gouw Noord-Twente, die zich uitstrekt tot en met het huidige Graafschap Bentheim in Duitsland.¹ Salland is in deze periode een drostambt, onder leiding van een drost en onderverdeeld in schoutambten die worden bestuurd door de schouten. Deze situatie blijft voortbestaan tot maar liefst 1798. In dat jaar, in de Bataafs-Franse tijd, vervalt door de nieuwe grondwet Salland als bestuurlijke en juridische eenheid.

De begrenzing van Salland blijft echter aan veranderingen onderhevig en de afgelopen 200 jaar vertroebelt de grens tussen Twente en Salland. Er zijn hiervoor verschillende oorzaken te noemen. Zo zijn er grensconflicten tussen de marken (de voorlopers van de gemeenten) uit beide regio's. Dit resulteert vaak in een gerechtelijk proces waarbij de grens opnieuw wordt vastgesteld. Ontginningen van de veenmoerassen ten noorden van de Vecht en ten oosten van de Sallandse Heuvelrug zijn een andere oorzaak. Het moeragebied dat lang functioneert als natuurlijke begrenzing wordt afgegraven en nieuwe dorpen als Nieuwleusen en Vroomshoop ontstaan. De opkomst van de textielindustrie zorgt er weer voor dat het gebied rond Nijverdal zich meer op Twente oriënteert.² Deze factoren hebben ervoor gezorgd dat de Sallandse identiteit rond de grens met Twente nu minder sterk wordt ervaren. Aan de andere uiteinden van Salland verleggen de grenzen zich in de loop der eeuwen door tal van oorzaken ook regelmatig. Voorbeelden zijn landaanwinningen ten opzichte van de Zuiderzee, verleggingen van rivieren en beken zoals de IJssel en de Schipbeek en recent nog dankzij stadsuitbreiding van Deventer.

Deze biografie richt zich op de zuidelijke helft van het voormalige drostambt Salland. Hieronder vallen tegenwoordig de gemeenten Deventer, Olst-Wijhe, Raalte, Hellendoorn en de voormalige gemeente Holten. Binnen dit gebied leeft de Sallandse identiteit nog sterk en voelen de mensen zich Sallanders.

¹ Spek et al., 2010. p. 100-101.

² Jans & Van der Horst & Kemper Alferink, 2013, p. 10-11.

-10.000 800 2000

Tijdsvenster 1
Het natuurlijke landschap + prehistorische bewoning

Tijdsvenster 2
Het (middeleeuwse) dorpslandschap + cultuurhistorische landschapselementen

Tijdsvenster 3
Het moderne landschap + cultuurhistorische landschapselementen

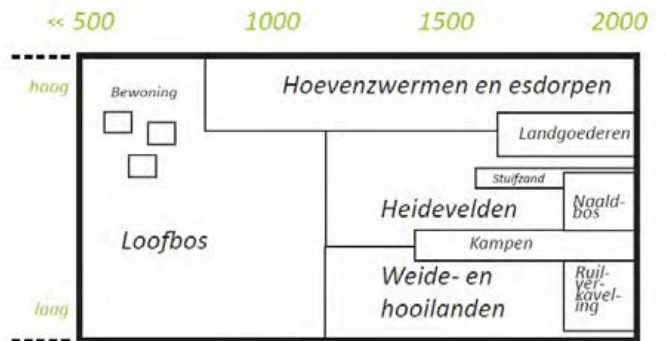
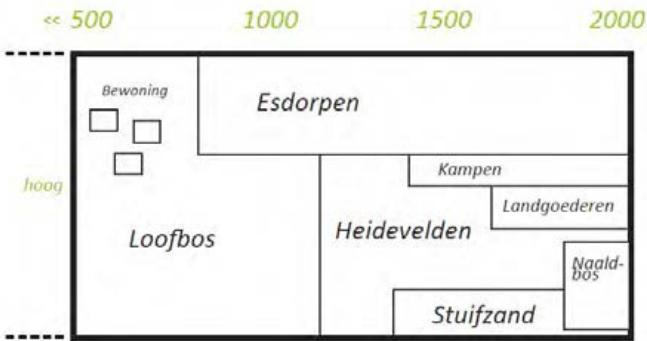
2
Tijdsvensters

3

Dorpslandschap

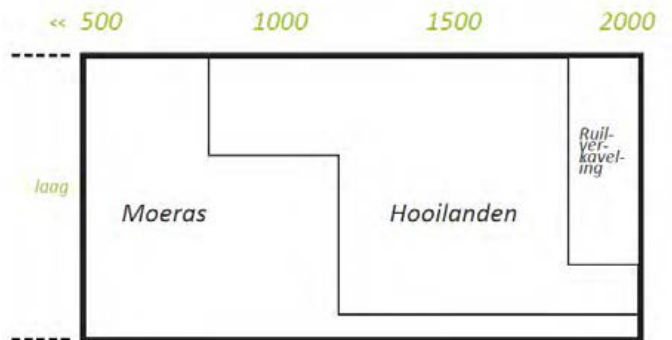
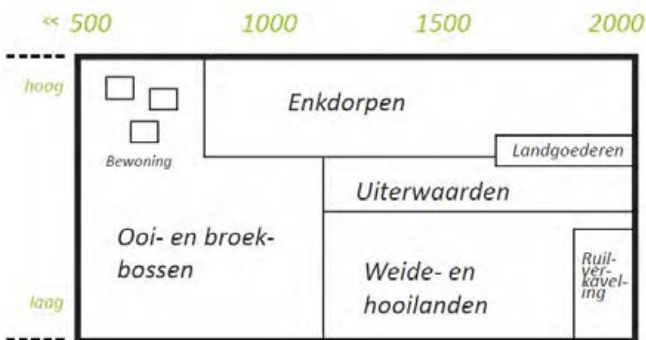
Stuwwallandschap

Dekzandlandschap

Rivierenlandschap

Beekdallandschap

1.2 METHODIEK VAN TIJDVENSTER EN LANDSCHAPSMATRIXEN

Om de lange reeks aan gebeurtenissen te kunnen samenvatten is door Landschap Overijssel de methodiek van 'Dorpslandschappen en Tijdvensters' ontwikkeld.³ In feite is het een vereenvoudiging van de werkelijkheid en lopen sommige gebeurtenissen door in de verschillende tijdvakken. Toch heeft ieder tijdvak een aantal belangrijke thema's die in het hele gebied terugkomen, maar waarbij het verhaal verschilt van dorp tot dorp. Het huidige landschap kun je zien als het eindproduct van alle gebeurtenissen. Soms zijn op één locatie zelfs overblijfselen te herkennen uit alle drie de tijdvensters.

Tijdvenster 1: Het natuurlijke landschap en voedselproductie vanuit de prehistorie (< 1100 na Chr.)

Het uitgangspunt voor het eerste tijdvenster is het natuurlijke landschap. Dat wil zeggen, het landschap voor de invloed van de mens. In totaal maken we in Overijssel onderscheid in zeven van deze 'oerlandschappen'. In Salland komen vier van deze landschappen voor: het rivierenlandschap, het beekdallandschap, het dekzandlandschap en het stuwwallandschap. Vervolgens zien we duizenden jaren voor de jaartelling de mens op het toneel verschijnen. De eerste locaties voor bewoning worden uitgekozen, gebieden met bos gekapt en men begint met een eerste vorm van landbouw. De voedselproductie vindt plaats op lokale schaal en is waarschijnlijk grotendeels voor eigen consumptie.

Tijdvenster 2: Middeleeuwse voedselproductie voor regionale dorpen en steden (1100-1650 na Chr.)

In het tweede tijdvenster verandert het landschap met verspreide erven steeds meer in een landschap met dorpen. Rond 1100 na Chr. komt vermoedelijk een voedselproductie op gang voor de regionale dorpen en steden die ontstaan. Tegelijkertijd verandert het natuurlijke landschap door ontginning, ontwatering en boskap steeds meer in een cultuurlandschap. De grenzen van dorpen worden afgebakend en die grenzen zijn soms nog terug te vinden in het huidige landschap in de vorm van wallen, sloten of palen.

11

Tijdvenster 3: Van handel tussen regio's (1650-1850 na Chr.) naar een internationale markt (1850 na Chr.-heden)

In het derde tijdvak komt in eerste instantie vanaf grofweg 1650 voorzichtig de handel van voedsel op gang tussen verschillende regio's. Vervolgens komt de markt in de 19^e eeuw in een stroomversnelling en ontstaat er rond 1850 een internationale afzetmarkt voor landbouwproducten. De productie van voedsel wordt grootschaliger en er worden ingrijpende maatregelen genomen om het landschap rendabeler te krijgen.

Al deze ontwikkelingen zijn per oerlandschap schematisch samengevat in landschapsmatrixen. In feite ontstaat vanuit ieder oerlandschap een grotere diversiteit aan landschapstypen.

³ Meer informatie hierover is te vinden in onze Erfgoedvisie:
<https://www.landschapoverijssel.nl/over-ons/onze-standpunten/erfgoedvisie>

Bij Bökkers Mühle in Olst verwerken ze graan tot verschillende producten. (Barbara Trienen, Marketing Oost)

1.3 VERSLINGERD AAN SALLAND

De campagne Verslingerd aan Salland is opgezet door Marketing Oost met als centraal onderwerp het vergroten van kennis en bewustzijn over de Sallandse identiteit, het landschap en de typerende producten. Ondernemers worden gestimuleerd om bij het aanbieden van producten, evenementen en arrangementen aan te sluiten bij het karakter van de streek. Zo versterken we de identiteit van het gebied, de band tussen ondernemers, bewoners en bezoekers en blijven we trots op ons Salland. Deze landschapsbiografie is geschreven als eerste stap in de campagne en vertelt het ontstaan van het landschap, van prehistorie, middeleeuwen tot in de moderne tijd. De Sallandse voedselproductie vormt hierbij het hoofdthema. Eeuwenlang zijn de bodem, mobiliteit en de omvang van de bevolking bepalend geweest voor wat we aten en voor een belangrijk deel voor de economie. Lokale omstandigheden zorgen ervoor dat er niet sprake is van 'één Sallands landschap', maar dat er een mozaïek aan verschillende landschapstypen is ontstaan met elk een eigen verhaal. Binnen elk landschapstype ontwikkelt de landbouw zich op een andere manier. Gewassen komen en gaan en hetzelfde geldt voor de dieren (en rassen) die als vee worden gehouden. Deze ontwikkelingen zijn voor Verslingerd aan Salland herkenbaar gemaakt door de koppeling te leggen met veldnamen en familienamen. Foto's en kaarten zorgen ervoor dat de ontwikkelingen gaan leven.

2.

De Sprengenberg is opgestuwd in het Saalien en tegenwoordig 35 meter hoog. (Niek Oosterbaan)

2. TIJDVENSTER 1: HET NATUURLIJKE LANDSCHAP EN LOKALE VOEDSELPRODUCTIE VANUIT DE PREHISTORIE (< 1100 NA CHR.)

De vorm van het Sallandse landschap is te danken aan dikke ijskappen die een landschap boetseren met forse hoogteverschillen. In koudere en warmere perioden die volgen worden de lagere delen in het landschap opgevuld met zand en ander materiaal en zorgen wind en water lokaal voor bijzondere fenomenen. Al deze hoogteverschillen zijn bepalend voor de beschikbaarheid van water, de ontwikkeling van vegetatie en de locaties waar de eerste mensen zich vestigen.

2.1 SALLANDSE HOOG- EN LAAGVLAKTES ONTSTAAN DOOR LANDIJS

De basis in de Sallandse ondergrond is gelegd door rivierlopen die hier miljoenen jaren geleden stromen en veel zand en grind aanvoeren. Eerst worden witte rivierzanden aangevoerd door de Eridanos-rivier die vanuit het noordoosten van Europa naar Nederland stroomt. Vervolgens spoelen bruine zanden vanuit het zuidoosten deze kant op via de voorlopers van de Maas en Rijn. Deze pakketten zand en grind zijn bij elkaar honderden meters dik en liggen tegenwoordig meestal tientallen meters diep onder het maaiveld.

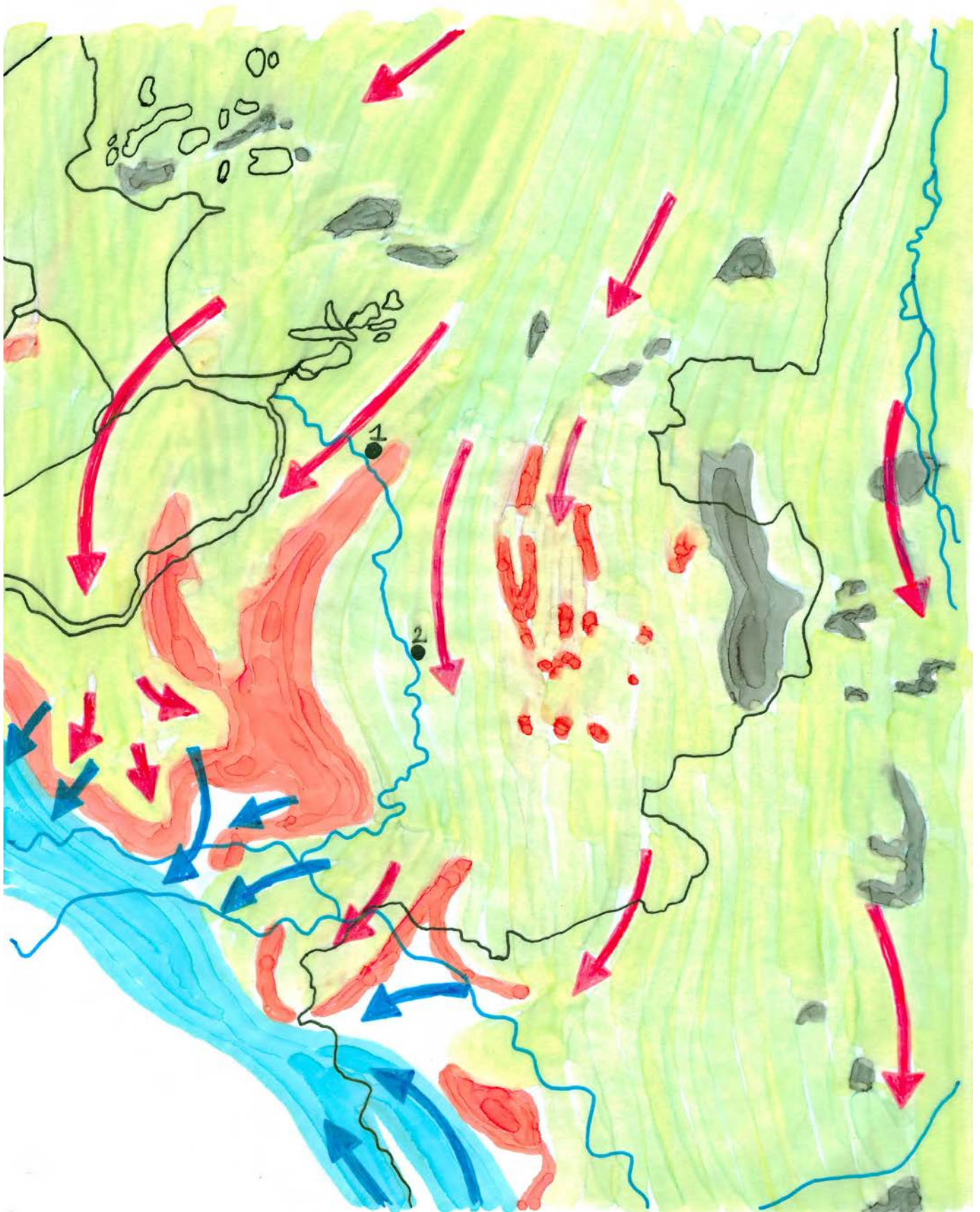
Geologische periode	Perioden van ijstijden en bewoning	Datering
Pleistoceen	(Voorafgaande perioden)	Vanaf 2,58 miljoen jaar terug
	Saalien	250.000 - 130.000 jaar terug
	(Tussenliggende perioden)	
	Weichselien	150.000 - 12.000 jaar terug
Holoceen	(Tussenliggende perioden)	
	Steentijd	8800 – 2000 voor Chr.
	Bronstijd	2000 – 800 voor Chr.
	IJzertijd	800 – 12 voor Chr.
	Romeinse Tijd	12 voor – 450 na Chr.
	Vroege Middeleeuwen	450 – 1050 na Chr.
	Late Middeleeuwen	1050 – 1500 na Chr.
	Vroegmoderne tijd	1500 – 1800 na Chr.
	Moderne tijd	1800 – heden.

Tabel 1: Versimpelde geologische tijdschaal gecombineerd met in blauw de ijstijden en in grijs de bewoningsperioden. De perioden vóór de Middeleeuwen worden gerekend tot de prehistorie.

De periode van oerrivieren wordt opgevolgd door een zeer koude periode: het Saalien.⁴ Deze ijstijd is de belangrijkste veroorzaker van de vorm van het huidige landschap. Het Saalien is een opeenvolging van koudere perioden waarin het landijs oprukt richting het zuiden en warmere perioden waarin de ijsstroom stagneert, gedeeltelijk smelt en grote smeltwaterstromen op gang komen. Met name de derde koude periode speelt een belangrijke rol voor Salland en zorgt ervoor dat er grote hoogteverschillen in het landschap ontstaan.

Aan het begin van het Saalien bereikt het landijs enkel het noordoosten van Groningen. Salland is dan onderdeel van het dal van de Rijn, die via het huidige IJsselmeergebied, richting Noord-Holland uitmondt in zee. In de tweede fase waarin het landijs oprukt, bereikt het ijs enkel het noordoosten van Overijssel, waar de stuwwallen rond Ootmarsum worden gevormd. Door Salland lopen in deze periode afgebogen rivierlopen die aan de voorzijde van de ijsmassa vanuit Duitsland richting het westen stromen.⁵

⁵ Pierik, 2010, p. 112-116.

	Vlechtend rivierennetwerk		Eerder gevormde stuwwallen
	Stuwwallen		Stroomgebied ijsmassa

In het Saalien schuift het landijs richting Zuid-Nederland en worden stuwwallen gevormd rondom het IJsseldal. In het zuiden loopt het smeltwater richting een vlechtende rivier. Ter referentie zijn Zwolle (1) en Deventer (2) aangegeven, de huidige rivierlopen en de provinciegrenzen. (Niek Oosterbaan naar model Harm Jan Pierik, 2018)

De ultieme verplaatsing van de ijsmassa in zuidelijke richting vindt plaats in de derde fase van de ijstijd, waarin diverse tientallen meters hoge ijskappen Salland inschuiven.⁶ Zo verplaatst één ijskap van ongeveer 100 meter hoog en 25 kilometer breed zich door het IJsseldal. De pakketten met zand die eerder door de oer-rivieren zijn afgezet worden door het enorme gewicht richten de flanken van het dal gedrukt. Aan de westzijde wordt de Veluwe opgestuwd en aan de Sallandse kant ontstaan drie clusters met stuwwallen: Holten-Nijverdal, de Lemeler- en Archemerberg en de Luttenberg. De eerstgenoemde heeft hoge toppen zoals: de Haarlerberg (75 meter), Holterberg (59 meter) en de Noetselerberg (59 meter). Dit geldt ook voor de Archemerberg met ongeveer 75 meter. De Luttenberg is meer bescheiden met een hoogte van 31 meter.⁷

Aan het einde van de ijstijd begint het ijs te smelten en komen grote smeltwaterstromen op gang. Door de stromen worden in eerste instantie dalen uitgesleten in de IJsselvallei. Met het rustiger worden van de stroming keert dit proces om en worden de dalen langzaam opgevuld met grofzandig materiaal.⁸

Het landschap vóór aanvang van het Holoceen

Het Overijssel aan het einde van het Pleistoceen, ziet er heel anders uit dan dat wat we kennen in de huidige tijd, het Holoceen. Deze periode is grotendeels aanzienlijk kouder en het landschap is opener. Grote en droge steppevlaktes worden enkel onderbroken door langzaam stromende beken en rivieren, zoals de Rijn die in het IJsseldal stroomt. Er is een grote diversiteit aan zowel planten als dieren te vinden. De droge vlaktes zijn vrijwel boomloos en voornamelijk begroeit met grassen, zegges, kruiden en dwergberken. Hier lopen kuddes met wolharige mammoeten, neushoorn, bizons, paarden en rendieren. Soms worden zij opgejaagd door grottenleeuwen, hyena's en wolven die op jacht zijn. Hetzelfde geldt voor grondeekhoorns en sneeuwhoenders die een prooi zijn voor de poolvos. In de beekdalen zijn vaatplanten, mossen en moerasvegetatie te vinden. Waar het water bijna stilstaat zwemmen vissen als de snoek en kwabaal tussen watervegetatie als de waterranonkel en het waterdrieblad. Watervogels, eenden, bevers en watermollen leven op de met zegge, riet en dotterbloemen begroeide oevers. De bunzing gebruikt hetzelfde terrein om te jagen. Elanden zoeken in de moerassige en meer met mos begroeide plekken voedsel, samen met de kolgans en de grauwe gans.⁹

“In de middagvergadering der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, hield die heer J. Butter uit Deventer een voordracht over praehistorische vondsten [...]. Vervolgens werden besproken de vondsten van de afgraving bij de Koerhuisbeek in Deventer 1935—1937, waar 4 grindlaagjes en 2 kleilagen voorkwamen [...]. In de afgraving van 5,5 m + N.A.P. tot 2,5 m — N.A.P. kwam onderaan laag IV voor, waarin [...] gevonden werden: Mammouth, wolharige rhinoceros, rendier, reuzenhert, edelhert, een ouder soort rund, een soort varken. Het halve gewei, dat in het Stadhuis te Deventer hangt, is van het reuzenhert. Deze fauna wijst op een koud klimaat.”

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 9 november 1939

⁶ Pierik, 2010, p. 112-116.

⁷ Spek & David Zeiler & Raap, 1998, p. 13.

⁸ Spek et al, 2010, p. 19.

⁹ Meijer, 2001, p. 17-24.

De bossen langs de Zuthemerweg bij Heino markeren de hogere dekzandrug. (Niek Oosterbaan)

2.2 WIND EN ZAND VORMEN HET SALLANDS DEKZANDEILAND

Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, worden de door ijskappen ontstane grootschalige hoogteverschillen verijnd met subtielere hoogteverschillen. Het landijs bereikt ons weliswaar niet meer, maar het wordt wel heel koud. Door de smeltende sneeuw ontstaan er verschillende smeltwatergeulen die vanaf de hogere Sallandse Heuvelrug westwaarts lopen richting het IJsseldal. Halverwege de ijstijd wordt het nog kouder en raakt de ondergrond permanent bevroren, wat permafrost wordt genoemd. Hierdoor kan het zand gemakkelijker verstuiven. Poolstormen verplaatsen dan ook grote hoeveelheden zand, op lokaal niveau, maar ook binnen een groot deel van het gebied. Er ontstaan grote dekzandvlaktes en langgerekte dekzandruggen. De hoogste ruggen komen op de overgangen tussen hoog en laag, omdat het zand hier wordt geremd door de aanwezigheid van begroeiing.¹⁰

Aan de noordzijde van het onderzoeksgebied ligt aan het einde van de ijstijd een tot wel twintig kilometer breed oerstroombdal, dat zich uitstrekt tussen de Rug van Zuidwolde en de Sallandse Heuvelrug. Water uit de richting van Duitsland stroomt hier dankzij een bevroren ondergrond oppervlakkig af. Tal van waterlopen splitsen en komen weer bijeen wat ook wel een 'vlechtende rivier' wordt genoemd. Door het smelten van de ondergrond en een afname van extreme pieken in de waterafvoer ontstaan in het oerstroombdal gaandeweg twee 'meanderende' waterlopen. Dit houdt in dat de Reest in het noorden vanaf nu via één geul kan afstromen, net als de Vecht aan de zuidzijde. De geulen van beide waterlopen verleggen zich echter wel continu en soms zijn oude lopen nog in het landschap te herkennen. Rond Hoonhorst liggen ook een aantal oude Vechtlopen waarvan het ontstaan niet helemaal duidelijk is. Volgens aardwetenschapper Eduard Koster stammen deze mogelijk uit een recente periode: de Kleine IJstijd (15-19^e eeuw).¹¹

Op de overgang naar het Holoceen wordt het klimaat langzaam gematigder en ontstaat er vanuit een toendra zonder bomen en struiken steeds meer begroeiing. Bomen en struiken verplaatsen zich uit de Mediterrane zone langzaam weer richting het noorden. Soorten die als eerste verschijnen zijn de grove den, berk, jeneverbes, hazelaar, ratelpopulier en eik en vanaf 8000 v. Chr. volgen de iep, zwarte els, linde en es. In de periode tussen 7000-4000 v. Chr. verandert Nederland vervolgens in een groot gemengd oerbos met vooral eiken, iepen, lindes en elzen. Pas rond 2000 v. Chr. verschijnen ook de taxus en de beuk, rond 1000 v. Chr. de haagbeuk en vermoedelijk pas na 1600 n. Chr. de esdoorn. Deze bomen die zonder invloed van de mens terug zijn 'gewandeld' naar Nederland beschouwen wij als onze inheemse bomen en struiken.

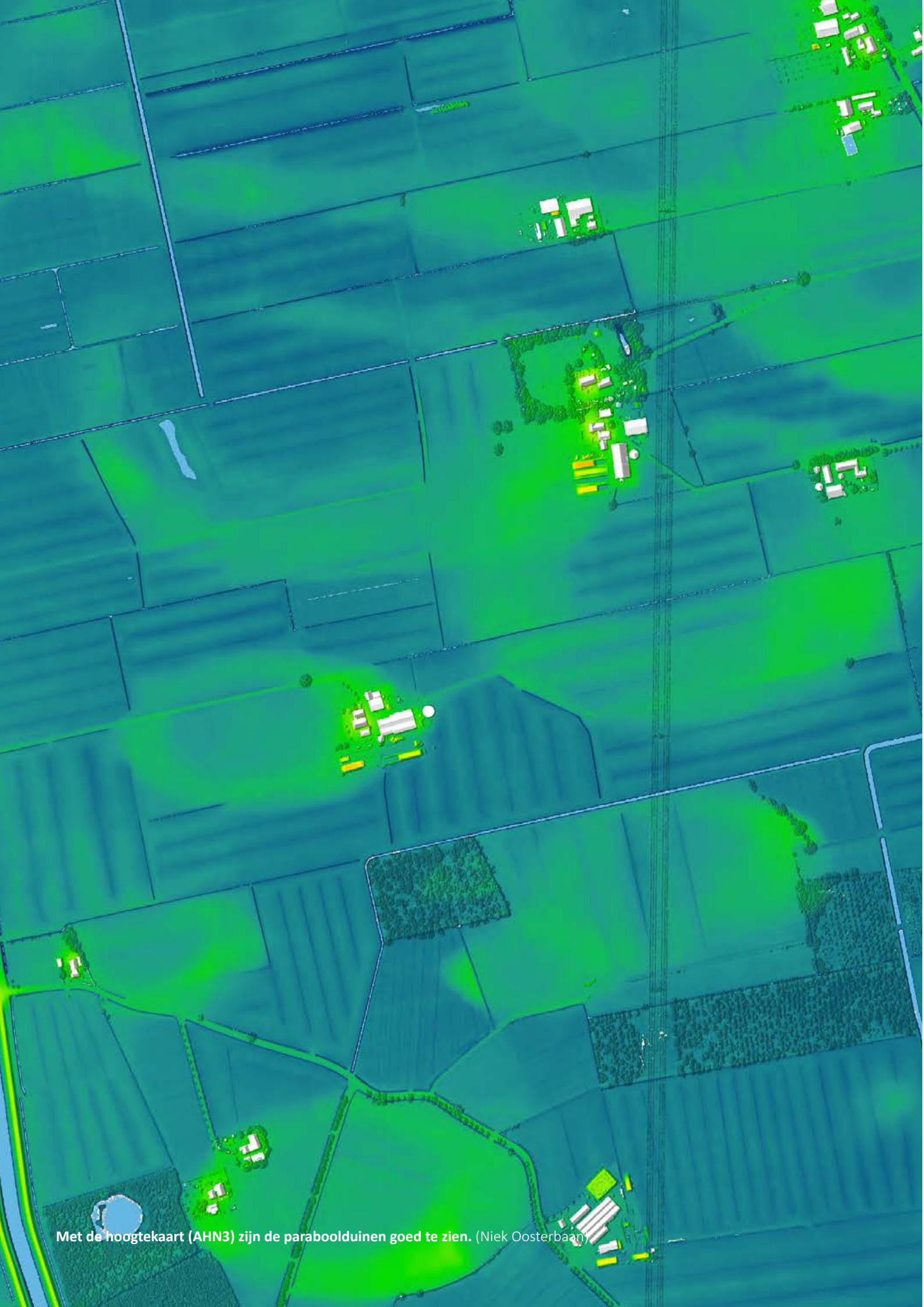
Het prehistorische bos dat is opgegraven in Zwolle geeft ons een beeld van hoe de Sallandse oerbossen eruit moeten hebben gezien. Hier groeit in de Romeinse Tijd op een veenbodem een gemengd bos met voornamelijk zwarte els, zomereik en es, maar ook: hazelaar, wegedoorn, iep, esdoorn, berk, wilg en heisoorten. Diverse soorten zeggen, wolfsklauw, varens en verschillende zaadplanten komen in dit bos voor als kruidlaag.

Door het warmer wordende klimaat stijgt de zeespiegel en hierdoor ook het grondwaterpeil. In de laatste ijstijd zijn al drempels opgeworpen door de verstuingen van dekzand, maar het landschap groeit ook steeds meer dicht met beplanting. Het gevolg is dat de afvoer van water stagneert en vanuit de lage plekken in het landschap komt veenvorming op gang. Een opeenhoping van onverteerde plantenresten onder het waterpeil. Aanvankelijk gaat het hierbij om broekbossen waar voedselrijk broekveen vormt en zeggenmoerassen met eveneens voedselrijk zeggeveen. Deze veensoorten noemen we ook wel laagveen. Op plaatsen waar het veenpakket verzadigd is tot aan het waterpeil kan ook hoogveen ontwikkelen, wat voornamelijk bestaat uit veenmos. Dit plantje is in staat om boven het waterpeil uit te groeien, omdat het wordt gevoed door regenwater en het water als een spons weet vast te houden. Ten noorden van Luttenberg ontstaat op het arme dekzand zo'n voedselarm hoogveengebied. Dit gebied zou later worden afgegraven voor de turfwinning.¹² Tegenwoordig herkennen we voormalige veengebieden nog aan de broek-namen, zoals Holterbroek, Boetelerbroek en Broekland.

¹⁰ Spek et al., 2010, p. 20.

¹¹ Koster, 2018, p. 165-167. In: Grondboor & Hamer (5/6).

¹² Spek et al., 2010, p. 20-21.

Met de hoogtekaart (AHN3) zijn de paraboolduinen goed te zien. (Niek Oosterbaan)

Langste dekzandruggen bij Heino

De verfijning van het reliëf die is ontstaan in het Weichselien is nog steeds te herkennen. Kenmerkend voor Salland zijn de oost-west georiënteerde zandruggen die verspreid over het hele gebied liggen. Veel van deze ruggen bieden al eerder mogelijkheden voor akkerbouw, te midden van het lang veenrijke gebied. Het patroon van de ruggen is ook bepalend geweest voor de richting van de weteringen, vloedgraven en leidingen die tegenwoordig door het gebied lopen. Deze gegraven waterlopen zijn aangelegd in de laagtes die tussen deze ruggen liggen. Dit heeft ervoor gezorgd dat de weteringen die meer landinwaarts liggen oost-west georiënteerd zijn, terwijl die richting het kleigebied van zuid naar noord lopen. Veel zandruggen zijn tegenwoordig nog nauwelijks in het landschap te herkennen, omdat de hoogteverschillen vaak subtiel zijn en er weinig onderscheid meer is in begroeiing. Toch zijn er enkele markante exemplaren die duidelijk zijn te herkennen, zoals de rug van Heino en de rug tussen de Schipbeek en de Dortherbeek, ten zuiden van Bathmen. De eerstgenoemde is met meer dan 10 kilometer een van de langste dekzandruggen van ons land.¹³ Door landgoederen als Den Alerdinck en De Gunne en de bosrijke strook ten zuiden van de Zuthemerweg is de rug extra gemarkeerd in het landschap.

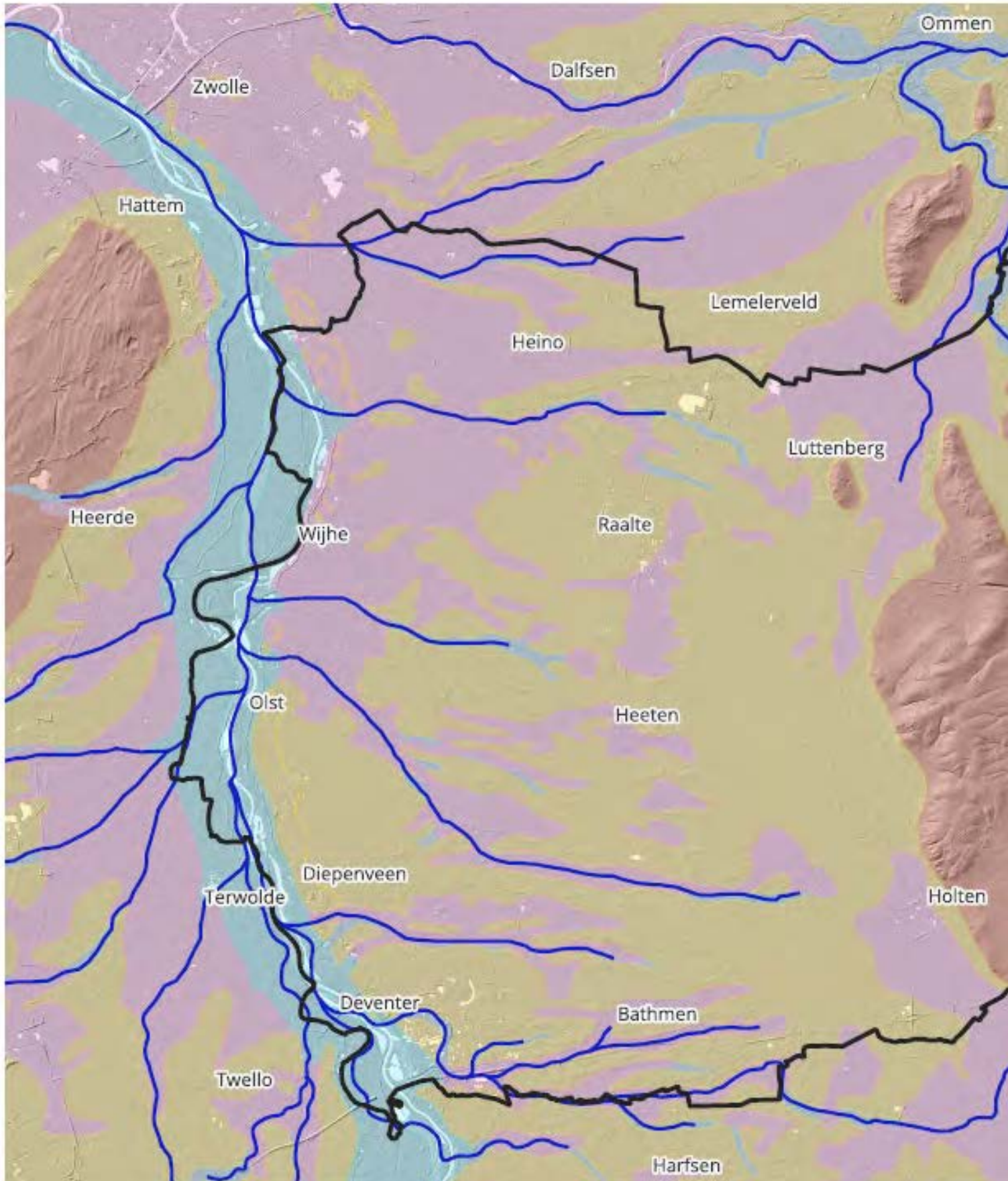
Paraboolduinen in het Lierder- en Molenbroek

Voor het getrainde oog zijn er tussen Laag-Zuthem en Wijhe hoefijzervormige verhogingen zichtbaar in het landschap van ongeveer 1 a 2 meter hoog. Deze zogeheten paraboolduinen zijn ongeveer 12.000 jaar geleden ontstaan, aan het einde van het Weichselien. De vorm is ontstaan doordat in de kern het zand is weggestoven en vervolgens aan de randen weer is afgevangen. De wind moet in deze periode voornamelijk uit het noordwesten zijn gekomen, want aan deze zijde liggen de openingen van de hoefijzers. De zandruggen zijn in de Late Middeleeuwen voornamelijk in de trek bij de bouw van boerderijen in het Lierder en Molenbroek, dat op dat moment wordt ontgonnen. Tegenwoordig wijzen de namen van boerderijen als Meenhorst, Wolfsbelt, Meiberg en Wellenberg nog op de wat hogere ligging in het landschap.¹⁴

¹³ Mondelinge mededeling Theo Spek, 24 september 2023.

¹⁴ Spek & David Zeiler & Raap, 1998, p. 25.

Themakaart: Aardkundige landschap

Landschap

Overijssel

Legenda

Landschap

Dekzand

Stuwwal

Uiterwaard

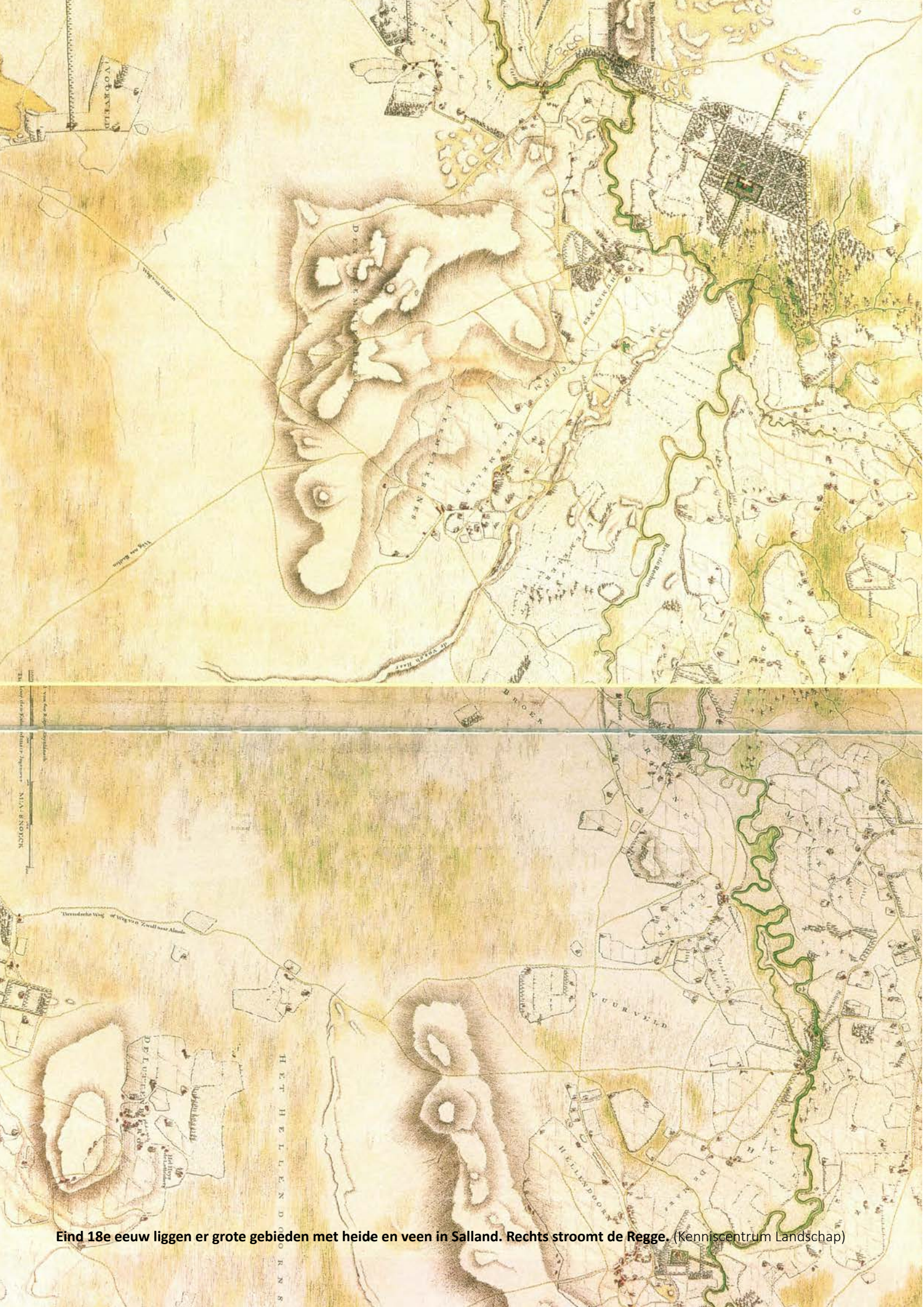

Veen

Waterlopen 100 n. Chr.

Eind 18e eeuw liggen er grote gebieden met heide en veen in Salland. Rechts stroomt de Regge. (Kenniscentrum Landschap)

2.3 DE HUNNEPE, IJSSEL EN DE REGGE OP DE SALLANDSE GRENZEN

De vorm van het huidige IJsseldal ontstaat in grote lijnen dankzij het afsmelten van het landijs aan het einde van de voorlaatste ijstijd, het Saalien. In de wat warmere periode die hierna aanbreekt volgt de rivier de Rijn lange tijd het IJsseldal en worden lagen met grof zand en grind afgezet. Dit is het geval tot tussen 60.000-40.000 jaar geleden, wanneer de Rijn stapsgewijs het dal verlaat en steeds meer afbuigt in zuidwestelijke richting. Het dal wordt vanaf nu beïnvloed door lokale smeltwaterstromen vanaf het hogere omringende landschap. Aan het einde van het Weichselien veroorzaakt het materiaal dat wordt meegenomen met deze stromen voor zogeheten 'uitspoelingswaaiers'. Dit zijn opeenhopingen van siltig en lemig materiaal dat afstroomt vanaf de Sallandse Heuvelrug en Veluwe.

Tussen Deventer en Zutphen verstuipt dit materiaal en zo vormen enkele grote zandruggen met een aanzienlijke hoogte. Er ontstaat een waterscheiding in het rivierdal, ten noorden van waar de Berkel uitmondt in de IJssel. In een eerdere periode kent deze Gelderse beek een noordelijkere loop en stroomt de beek via de IJssel af richting het noorden. Dit oude Berkeldal raakt na 10.000-20.000 jaar in gebruik te zijn geweest ook bedekt met flinke hoeveelheden zand en de beek verlegt zich naar de Gelderse IJssel.¹⁵

Vanaf dat moment wateren twee beken vanaf de Sallandse kant af richting het IJsseldal. Tussen Olst en Wijhe is dit de Duurse beek en ten zuiden van Deventer de Dortherbeek. Samen met enkele beken vanaf de Veluwe voegen zij samen tot één hoofdbeek die stroomt in de richting van Kampen. De Dortherbeek wordt vanaf de Vroege Middeleeuwen 'De Hunnepe' genoemd en is de zuidgrens van Salland. Deze beek is ontstaan op natuurlijke wijze, in tegenstelling tot veel gegraven waterlopen noordelijker in Salland.

In grote delen van Salland stromen echter geen beken, maar er zijn wel dikke pakketten met hoogveen ontstaan. De iets hogere zandgronden zijn begroeid geraakt met natte broekbossen. Zo is er een afwisselend landschap met bos- en veengebieden ontstaan. Het water stroomt door de moerasvegetatie heel traag en geleidelijk af, in tegenstelling tot later ten tijde van de gegraven waterlopen.¹⁶ Er wordt daarom vaak gesproken over 'doorstroommoerassen'.

Ten oosten van de Sallandse Heuvelrug kan het water via het Reggedal wat sneller afstromen richting de Vecht.¹⁷ Vanaf de hogere dekzandgronden komen grondwaterstromen op gang richting de lagere delen, wat kwel wordt genoemd. Onderweg door de bodem verrijkt het water zich en dit zorgt in de laagtes voor een ophoping van ijzer (moerasijzererts) en kalk. Later wordt toegelicht hoe de vroege bewoners van Salland hiervan profiteren.¹⁸

Vanaf de Vroege Middeleeuwen ontstaan er overstromingen in het Rijndal die ervoor zorgen dat water de Gelderse IJssel in wordt gestuwd. Herhaaldelijke overstromingen van de drempel tussen Deventer en Zutphen zorgen ervoor dat steeds meer van deze drempel wegspoelt. Tussen 500-750 na Chr. komt er een definitieve doorbraak. Vanaf dit moment vormt de IJssel weer een onderdeel van de Rijndelta.¹⁹

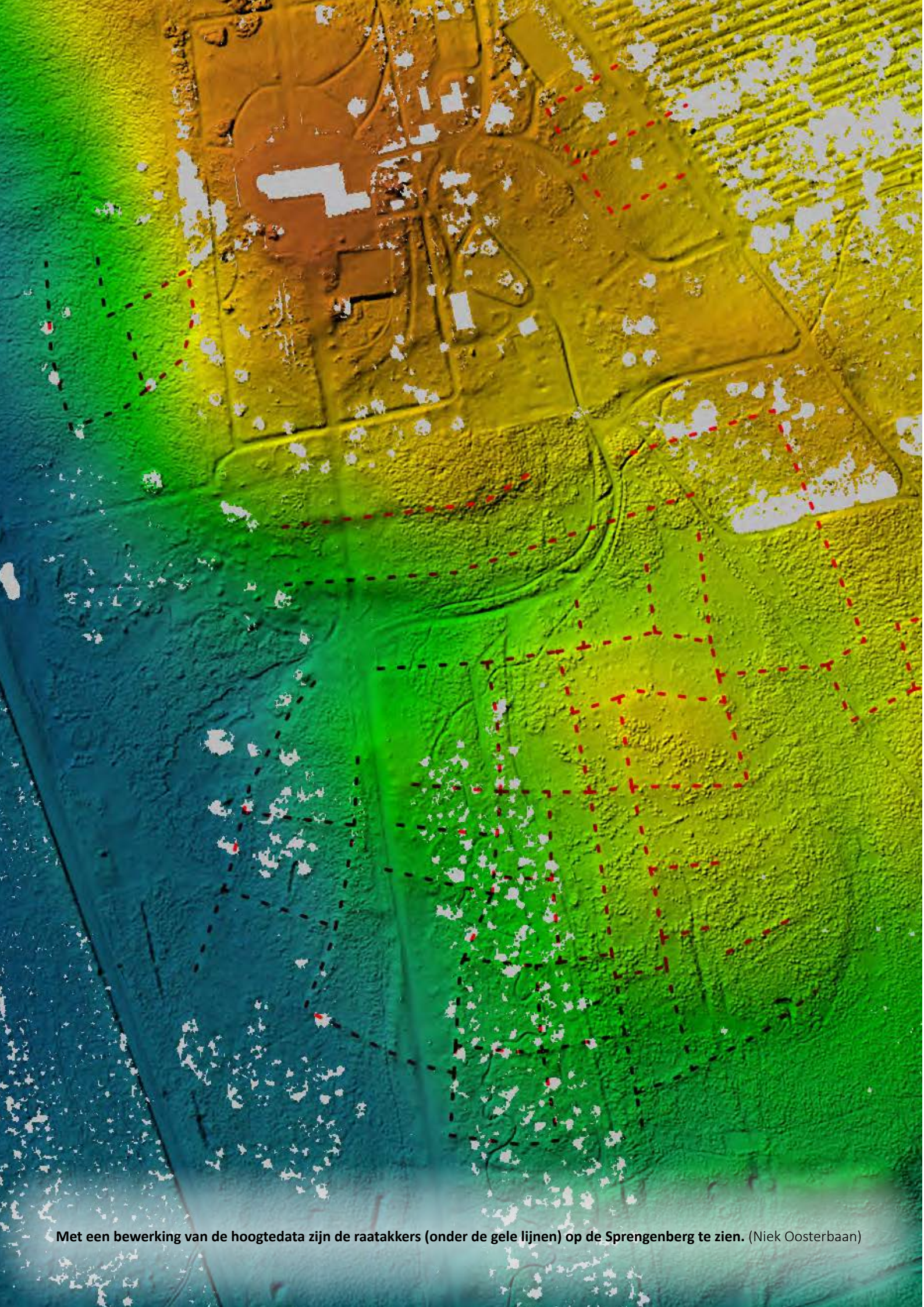
¹⁵ Cohen et al., 2009, p. 84-86 en 95-96.

¹⁶ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 34-35.

¹⁷ Mondelinge mededeling van Theo Spek, 14 april 2023.

¹⁸ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 37.

¹⁹ Cohen et al., 2009, p. 101-103; Groothedde, 2013, p. 51-60.

Met een bewerking van de hoogtedata zijn de raatakkers (onder de gele lijnen) op de Sprengenberg te zien. (Niek Oosterbaan)

2.4 PREHISTORISCHE BEWONING OP HEUVELRUGGEN EN HOGE DEKZANDKOPPEN

De hogere delen in het landschap zoals de Sallandse Heuvelrug raken als eerste in trek bij de voorlopers van de mens. Tussen ongeveer 100.000 en 30.000 jaar geleden zijn Neanderthalers de eerste bewoners in Salland. Zij zijn met name bekend van de vondsten van werktuigen van vuursteen en ze leven van jagen en verzamelen. Met het aanbreken van de Steentijd komt het Trechterbekervolk richting Nederland. Zij zijn ook wel bekend als de hunebedbouwers, maar in Salland zijn deze bouwwerken vooralsnog niet bekend. Wel zorgen zij voor een omslag richting landbouw, al is dit in Salland waarschijnlijk pas 1000 jaar later het geval dan in het zuiden van het land.²⁰

De vroege akkers uit de Bronstijd worden vermoedelijk omheind met vlechtwerk of heggen. De invloed op het landschap is in deze periode al aanzienlijk, blijkt uit stuifzanden die ontstaan langs de Regge en de Vecht. De mensen leven samen met het vee in dezelfde ruimte in woonstalboerderijen. In de IJzertijd vindt er een omslag plaats in de landbouw. Men gaat gewassen voortaan verbouwen binnen raatakkers, een aaneengesloten gritstructuur van walletjes van 40 bij 40 meter, waarbinnen de akkers en boerderijen liggen.²¹ Restanten van de walstructuren zijn nog aanwezig op een aantal plekken in Salland zoals op de Sprengenberg, de Holterberg en de Lemelerberg. Op de raatakkers worden gewassen verbouwd als emmertarwe, pluimgierst, huttentut en bedekte gerst. Omdat er nog weinig meststoffen beschikbaar zijn worden de akkers na enige tijd braak gelegd, zodat de bodem weer tot rust kan komen. Nieuwe percelen worden vervolgens in gebruik genomen en na enkele decennia verhuizen ook de boerderijen. Dit fenomeen wordt ook wel 'wandelande erven' genoemd. Aan het einde van de ijzertijd kunnen akkers door een intensievere bemesting en bodembewerking met een nieuwe type eergetouw (haakploeg) steeds langduriger en frequenter worden gebruikt.²²

In de Romeinse tijd leven er Germaanse stammen in het oosten van Nederland. De 'Chamavi' komen aan het begin van deze periode van de overzijde van de IJssel richting Salland. Aan de oostzijde zijn de 'Tvihanti' actief, die waarschijnlijk de naamgevers van Twente zijn. Zowel de 'Chamavi' als de 'Salii' zijn vanaf de derde eeuw aanwezig in Salland en de tweede groep is waarschijnlijk de oorzaak voor de naam Salland.²³ Dat de Salii zich succesvol weten te vestigen blijkt uit het gebruik van de naam Saliërs in de eeuwen die volgen en het wetboek 'Lex Salica' dat wordt geschreven in de 6e eeuw.²⁴

Tegelijkertijd met de vestiging van meer stammen ontstaan er vanaf de 2e eeuw ook meer boerderijtypen. Naast een indeling in twee delen (wonen en stal) worden er boerderijen gebouwd die bestaan uit drie delen (wonen, stal en ambachts- of opslagruimte). In het algemeen neemt de ruimte die de stal inneemt in verhouding af. De akkers liggen vermoedelijk op de hoogste delen van dekzandruggen. Vanaf de 3e eeuw worden de nederzettingen planmatiger. Rechthoekige verkavelingen worden ingedeeld met ruimte voor erven, moestuinen en ambachten. De bevolking van nederzettingen groeit en steeds meer ruimte wordt ingenomen door akkers, weidegebieden en hakhoutbossen.²⁵

De Germaanse stammen profiteren vanaf de 4e eeuw na Chr. van de eerdergenoemde opeenhopingen van moerasijzererts in de Sallandse laagtes. Zowel in Wesepe als Heeten zijn vondsten gedaan van restproducten van de ijzerwinning.²⁶ Het ijzer is van belang om wapens mee te kunnen smeden, om te gebruiken ter verdediging. In deze periode wankelt het Romeinse Rijk namelijk, wat voor onrusten zorgt en veel volkeren in noordwest Europa raken op drift. Voor de productie van ijzer wordt het ijzererts (oer) gesmolten in ovens waarbij als restproduct 'ijzerslakken' overblijven. De ovens worden gestookt met het hout uit de broekbossen in de

²⁰ Spek et al., 2010, p. 33.

²¹ Horst & Van den Wittenboer & Venema, 2023, p. 6.

²² Spek et al., 2009, p. 10.

²³ Van Beek, 2009, p. 83.

²⁴ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 73.

²⁵ Van der Velde, 2011, p. 273-274.

²⁶ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 37 en 73.

Vlas op een natuurakker in Fortmond. (Jorim Kamerling)

omgeving van de smelterij. Zo blijkt in Heeten dat hiervoor met name essen en elzen worden gebruikt. In latere perioden zou nog meer ijzer worden gewonnen ten oosten van Wijhe en uit de laagtes rond Raalte, het Heeterveld, het Okkenbroek, de Bathmerheide en richting Gorssel.

In de 5e eeuw valt het Romeinse gezag in het zuiden van Nederland weg. Het lijkt erop dat de bevolking in Overijssel enigszins krimpt, sommige gehuchten worden namelijk verlaten en enkele eerder gekapte bossen herstellen. Er zijn echter ook plaatsen in Salland, zoals Heeten, die bewoond blijven tot in de Middeleeuwen. In de 7e eeuw ontstaat vanuit de verschillende volkeren waarschijnlijk meer een gemeenschappelijke cultuur. Dit blijkt in ieder geval uit een regionaal boerderijtype dat ontstaat met een nieuwe plattegrond, de verspreiding van Hessen-Schortens aardewerk en de grafvelden die zijn gevonden.²⁷

Prehistorische voeding

In de Steentijd zijn er jagers en verzamelaars actief in Salland. Vanaf de grote en hogere 'dekzandeilanden', zoals in de omgeving van Raalte, jagen zij op grazers als de oeros, eland, ree, haas, bever, het edelhert en wild varken. Voor een deel leven zij ook van de visvangst en eetbare planten zoals braam, appel, bosbes, bosaardbei, vlier en duindoorn.^{28 29} Vanaf de Bronstijd worden de eerste akkertjes in gebruik genomen, die nog niet permanent kunnen worden verbouwd. In eerste instantie worden granen verbouwd zoals emmertarwe, bedekte gerst en pluimgierst. Vondsten in de omgeving van Enter en Deventer wijzen op eikels en hazelnoten die worden gegeten. De eikels worden waarschijnlijk eerst geschild, om vervolgens te roosteren boven vuur, zodat de bitterstof wordt verwijderd die niet geschikt is voor consumptie.³⁰ Vanaf de IJzertijd wordt onder andere in Raalte en Enter huttentut verbouwd, waarvan de zaden bruikbaar zijn om olie uit te persen.^{31 32} Teelt van spelt komt al voor in de Bronstijd, maar neemt vooral toe vanaf de IJzertijd. Het gewas wordt dan bijvoorbeeld verbouwd in de omgeving van Heeten.³³ Verder eten mensen in de IJzertijd waarschijnlijk peulvruchten zoals linzen, erwten, maanzaad en duivenbonen.

Vanaf de komst van de Romeinen naar Nederland wordt in eerste instantie rogge geïmporteerd, maar vanaf ongeveer het begin van de jaartelling wordt het net als haver ook verbouwd.^{34 35} In de Romeinse Tijd is in ieder geval uit de omgeving van Heeten bekend dat er eveneens vlas wordt geteeld.³⁶ Dit gewas wordt in de prehistorie gebruikt voor de productie van touw en textiel. De Romeinen brengen ook voor het eerst soorten fruit en noten naar Nederland, maar in Salland komt de teelt waarschijnlijk pas in de Middeleeuwen meer op gang rondom de kloosters en havezaten.³⁷ Het is aannemelijk dat de Franken hierin een rol hebben gespeeld, al zijn hier in Salland nog geen bewijzen voor gevonden. In 812 vermeldt Karel de Grote in de verordening 'Captulare de Villis' namelijk 73 soorten vruchtbomen, kruiden en groenten die verbouwd dienen te worden bij bezittingen in zijn keizerrijk. Kloostergemeenschappen maken ook gebruik van de lijst en de soorten verschijnen in steeds meer kloostertuinen.³⁸

²⁷ Van der Velde, 2011, p. 275.

²⁸ Groenewoudt et al., 1998, p. 143-144.

²⁹ Cappers & Ytsma, 2003, p. 24. In: *Paleo-Aktueel 14/15*.

³⁰ Hermesen & Eeltink, 2007, p. 28-32.

³¹ Kubiak-Martens & Oudemans, 2007, p. 7-9.

³² Groenewoudt et al., 1998, p. 143-144.

³³ Bakels, 2017, p. 115-119.

³⁴ Groenewoudt et al., 1998, p. 144.

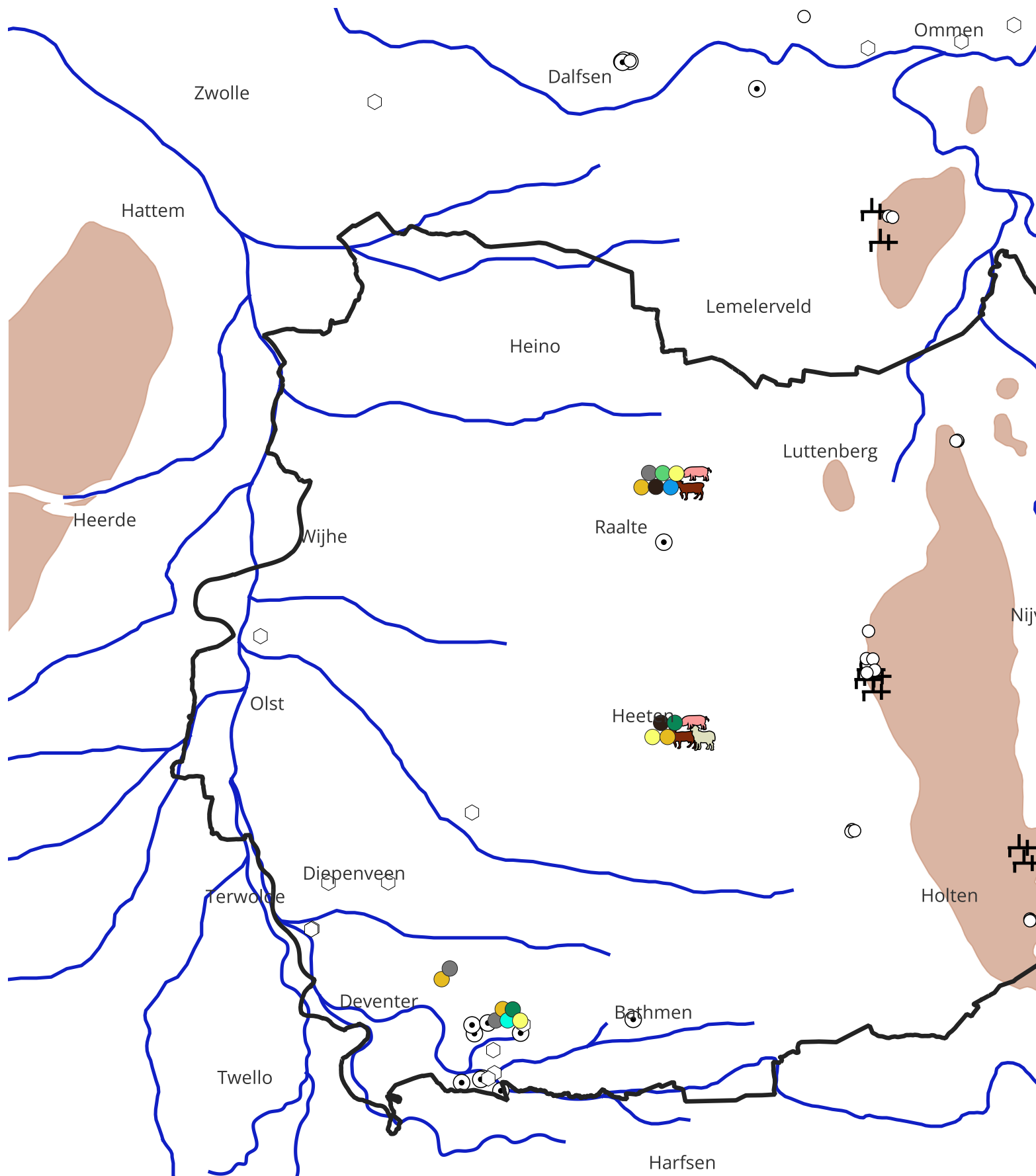
³⁵ Hermesen, 2007, p. 211.

³⁶ Lauwerier et al., 1999, p. 188-189.

³⁷ Le Rutte & Hopster & Bemer, 2012, p. 13.

³⁸ Brugge, 2006, p. 34.

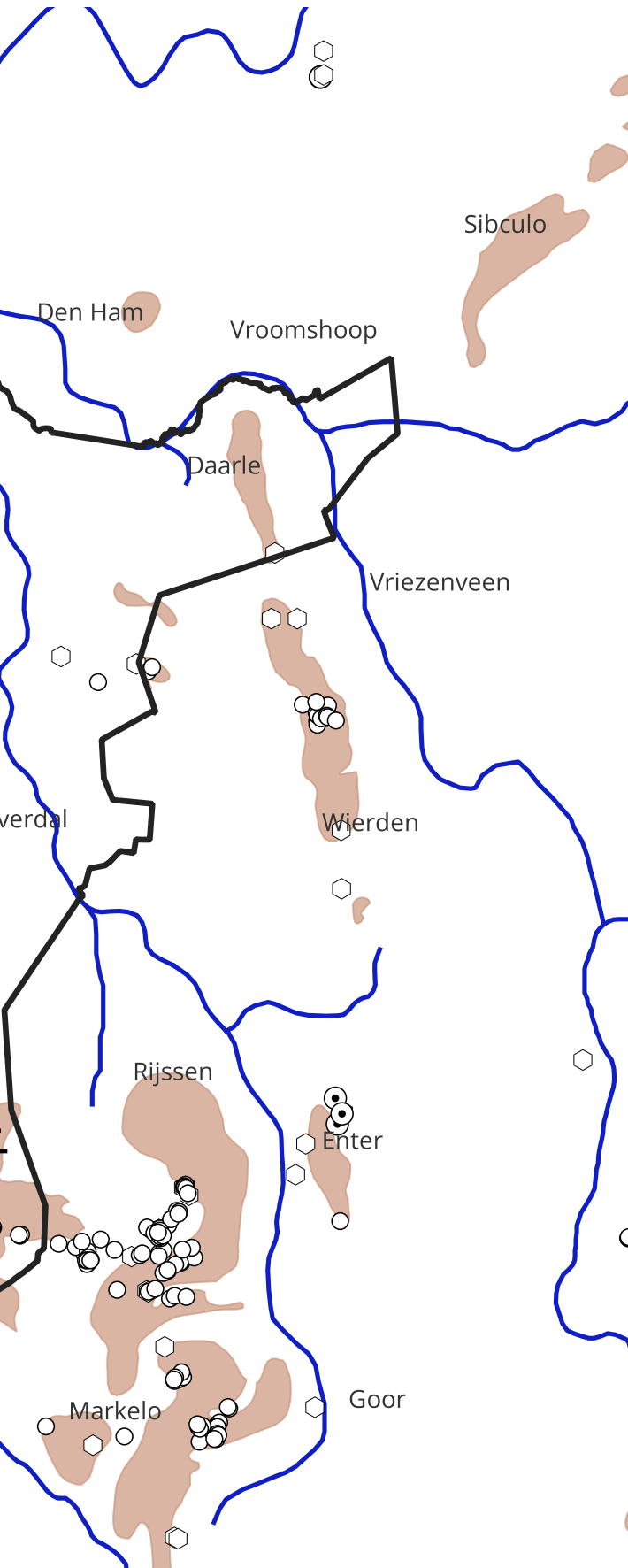
Themakaart: Prehistorische bewoning

Landschap

Overijssel

Legenda

Landschap

- Stuwwal
- Waterlopen

Landbouw

- Raatakkercomplex
- Emmertarwe
- Gerst
- Gierst
- Huttentut
- Vlas (lijnzaad)
- Rogge
- Haver
- Pluimgerst
- Runderen
- Varkens
- Schape

Graven

- Grafheuvel
- Grafveld
- Urnenveld

Let op: plaatsnamen zijn ter orientatie
maar bestonden nog niet.

Deventer

Deventer aan IJssel halverweg de 16e eeuw. (Gelders Archief)

2.5 DE IJSEL ZORGT VOOR NIEUWE VESTINGPLAATSEN

Ondanks het feit dat Salland nooit onderdeel is geweest van het Romeinse Rijk, is de bezetting en de periode die erop volgt wel degelijk van invloed op het gebied. Veldtochten van de Romeinen door Overijssel en Gelderland lijken in eerste instantie zelfs succes te hebben, maar het verzet van de Germanen zorgt ervoor dat de Romeinse linie, de 'limes', in 47 na Chr. definitief langs de Rijn komt te liggen. In de eeuwen die volgen zijn er herhaaldelijk aanvallen van Germanen. De orde wordt steeds hersteld en Frankische stammen moeten het gebied ten zuiden van de Rijn bewaken. Dit gaat goed tot in 406 een nieuwe invasie van de Germanen volgt en de Romeinen voorgoed vertrekken uit het gebied ten zuiden van de Rijn.

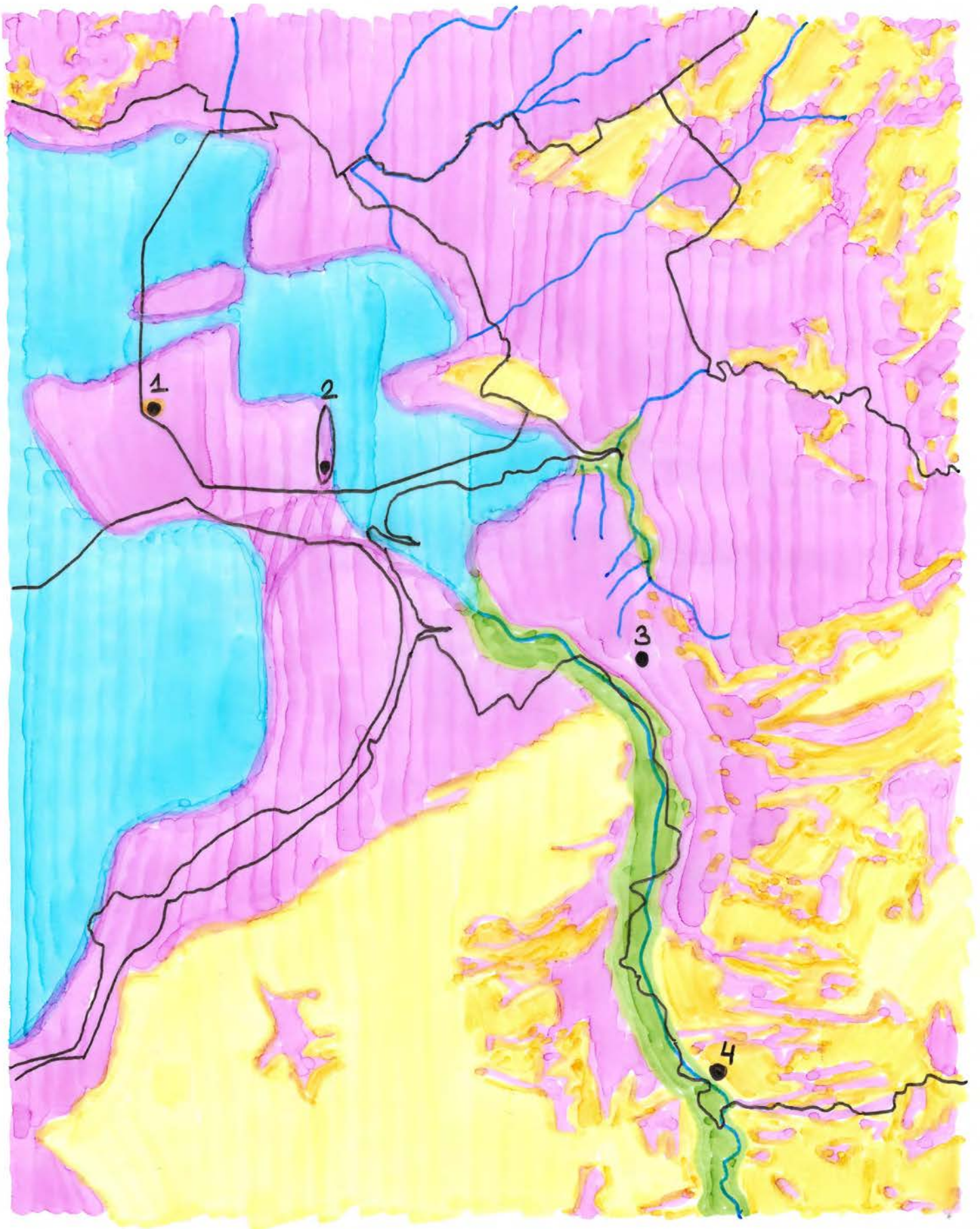
Vanaf dit moment strijden verschillende volkeren om de macht in het gebied tussen de IJssel en de Rijn. In eerste instantie nemen de Franken het zuiden van Nederland in, dat in 750 wordt opgevolgd door het Karolingische Rijk, met als belangrijkste leider Karel de Grote. Hij gaat de strijd aan met de heidense Saksen, die zich vanuit het oosten in Overijssel hebben gevestigd. Aanleiding voor deze oorlog is het platbranden van de door missionaris Lebuinus gestichte kerk in Deventer. De strijd duurt voort tot Widukind, leider van de Saksen, zich in 785 overgeeft. In de 9e eeuw raakt het Karolingische rijk verzwakt. Deventer is inmiddels uitgegroeid tot een handelsplaats aan de IJssel en ondervindt hiervan de negatieve gevolgen.³⁹ Door het gebrek aan georganiseerd verzet lukt het de Vikingen in 882 namelijk om de IJssel op te varen. De stad wordt, net als Zutphen, vrijwel volledig geplunderd en in as gelegd.

Dit vormt de aanleiding voor de bouw van verdedigingswerken rondom de stad, in de vorm van een aarden wal met een droge gracht eromheen. Restanten van deze zogeheten ringwalburg zijn aangetroffen bij graafwerkzaamheden in de stad. De aanval van de Vikingen is ook mede aanleiding voor de oprichting van de 'Stichtse Landheerlijkheid', een wereldlijk machtsgebied onder leiding van de Bisschop van Utrecht. In feite zijn Duitse koningen de baas in het gebied, maar zij gebruiken bisschoppen als leenmannen. Dit wordt het Ottoonse stelsel of Rijkskerkensysteem genoemd. Het stelsel heeft als voordeel dat een bisschop niet een gebied kan erven en zo de macht kan opeisen, zoals een hertog of graaf wel kan. Met schenkingen van de graafschappen Drenthe (1024) en Hamaland (1046) rond Deventer smelt een uitgestrekt gebied samen, onder leiding van de Bisschop van Utrecht.

Op het Overijsselse platteland worden ook verdedigingswerken aangelegd in de vorm van mottes, aarden verdedigingsheuvels met een gracht rondom. Zo leggen de ridders van Ramele bij Raalte een heuvel aan met een doorsnede van 80 meter en met drie grachten eromheen en een soortgelijk bouwwerk verschijnt bij Hardenberg. In de eeuwen die volgen bouwen machtige families complete kastelen zoals het kasteel Groot Hoenlo bij Olst, 't Nijenhuis bij Wijhe en Rechteren bij Dalfsen. Door toenemende macht van de bisschop en van de steden neemt de macht van de kasteelheren echter geleidelijk af. De inname van kasteel De Voorst bij Zwolle in 1362 wordt hierbij wel gezien kantelpunt, wanneer de legers van Deventer, Kampen en Zwolle tezamen kasteelheer Zweder van Voorst verslaan. Kastelen met een leger aan borgmannen als privéleger zoals Diepenheim, Goor en Schuilenburg vervallen gaandeweg in status tot havezate.⁴⁰

³⁹ Van Hoof, In: Stichting Menno van Coehoorn, 2019, p. 47-48.

⁴⁰ Hogenstein, In: Stichting Menno van Coehoorn, 2019, p. 13-14.

	Zeespiegel		Rivier en stroomgebied
	Veengebied		Hogere zandgrond

Reconstructie van het landschap in de 9e eeuw. De Zuiderzee breidt zich steeds verder uit ten koste van de Sallandse veengebieden, inclusief Urk en Schokland. Beide plaatsen worden eilanden en vallen in handen van Hollandse graven. Ter referentie zijn Urk (1), Schokland (2), Zwolle (3) en Deventer (4) aangegeven, net als de provinciegrenzen. (Niek Oosterbaan)

2.6 DE FRANKEN BRENGEN NIEUWE LAND- EN BOSBOUWTECHNIKEN

Belangrijke ontwikkelingen in de Vroege Middeleeuwen zijn voor een groot deel te danken aan de handelsstad of 'portus' Deventer. De stad wordt in de 8e eeuw een belangrijk steunpunt voor zowel de Frankische koning als de Utrechtse Bisschop. De wereldlijke en de kerkelijke macht zijn namelijk nog gescheiden. Het wereldlijk gezag van Frankische koning Karel de Grote (en zijn opvolgers) bestaat uit het overheidsrecht (regalia), het recht op de woeste gronden (foreestrecht) en het beheer van eigen gronden (grondheerlijke rechten). Salland is in deze tijd opgedeeld in gouwen, onder leiding van gouwgraven die door de koning zijn benoemd.⁴¹

De komst van de Franken heeft een sterke invloed op het landschap. Zo veroorzaken ze waarschijnlijk een verandering van de verkaveling en een concentratie van de bevolking rondom kerken en boerderijen van grootgrondbezitters. Nederzettingen worden standvastiger en sommige steden zoals Deventer groeien in de loop van de Middeleeuwen uit tot belangrijke regionale centra. Materiële zaken veranderen ook. Vanuit Midden-Nederland wordt het Gasselter boerderijtype geïntroduceerd. Een bootvormige boerderij die tussen de 9e en 13e eeuw verspreid over heel Noordost-Nederland. Een ander voorbeeld is het lokaal geproduceerde kogelpotaardewerk uit deze periode.⁴² In de landbouw voeren de Franken ook een belangrijke verandering door, het drieslagstelsel. Met dit systeem wordt de grond in een cyclus van drie jaar optimaal benut: het eerste jaar winterkoren, het tweede jaar zomerkoren en het derde jaar braak. In het derde jaar kan het vee grazen op de stoppels en zo zorgen voor natuurlijke bemesting. Een landbouwsysteem waarbij de nadruk ligt op de akkerbouw.⁴³

In de loop van de 9e eeuw valt het Frankische koninkrijk uiteen en wordt de IJsselstreek ingelijfd in het koninkrijk van Lotharingen. Vanaf 925 valt dit koninkrijk onder gezag van de Saksen, onder leiding van Hendrik I van Saksen. Opeenvolgende Saksische en Ottoonse koningen kunnen in de 9e en 10e eeuw niet voorkomen dat steeds meer macht gaat naar de graven, die de verschillende graafschappen besturen. De koning staat namelijk op grote afstand, terwijl de graven de inkomsten innen van de koninklijke domeinen (grote boerderijen) en steeds meer land vergaren door huwelijken en veroveringen. In een reactie hierop verwerft de koning steeds meer land, door deze af te pikken van ontrouwe graven of door land in te nemen bij gebrek aan overerving. Het bestuur van de gronden wordt vervolgens in kerkelijke handen gegeven aan bijvoorbeeld een bisschop. Het gebrek aan wettig nageslacht van een bisschop heeft als voordeel dat de koning zijn grip houdt op de deelgebieden en bovendien kan hij zelf nieuwe bisschoppen benoemen.

Het gebied rond Deventer, ten zuiden van de lijn Rande, Borgele en Espelo (bij Holten) valt in de 10^e eeuw onder de gouw Hamaland. In deze periode wordt het gebied ten noorden hiervan waarschijnlijk onderdeel van de gouw 'Salalant', met de omgeving van Raalte als kern. Het is echter onbekend wanneer dit precies gebeurt. Wel bekend is dat de grens van Salland zich in 968 ver uitstrekt richting de monding van de IJssel. Dit blijkt uit het feit dat Urk binnen het gebied valt, dat net als Emmeloord (Schokland) nog verbonden is met het vasteland.⁴⁴ Ten noordwesten van het later gestichte Kampen ligt namelijk nog een uitgestrekt buitendijks veengebied, een fenomeen dat tegenwoordig in Nederland niet meer bestaat. Dit veengebied kalft in opvolgende eeuwen af door stormen op de Zuiderzee en complete dorpen als Nagele, Marcnesse en Fenehuysen verdwijnen in de 13^e en 14^e eeuw in de golven. In de oprukkende zee blijven aan de Overijsselse kant twee eilanden over. Urk is als keileembult minder kwetsbaar, maar Schokland levert als laatste restant van het veengebied nog eeuwenlang strijd tegen het water.⁴⁵ Voor de Vechtstreek geldt dat het slechts gedeeltelijk valt onder Salland, al is het niet zeker hoe de grens precies heeft gelopen. Het gebied ten oosten van Dalfsen is volgens landschapshistoricus Theo Spek vermoedelijk eerst onderdeel van de gouw Noord-Twente en wordt pas vanaf de 14e eeuw bij Salland gevoegd.⁴⁶ Op sommige historische kaarten, zoals de 19^e-eeuwse reconstructie op de volgende pagina, wordt het gebied al wel aan Salland toebedeeld.

⁴¹ Spek et al., 2010, p. 95-97.

⁴² Van der Velde, 2011, p. 276.

⁴³ Geyl, 1959, p. 33.

⁴⁴ Spek et al., 2010, p. 98 en 100-101.

⁴⁵ Popta, 2020, p. 105.

⁴⁶ Spek et al., 2010, p. 100-101.

De Nederlandse gouwen in de 10e eeuw volgens C.L. Brinkman in 1890. Er bestaan variaties op deze kaart waarop de grenzen net anders zijn ingetekend. (Eigen collectie)

“968 juni 29. Pistoja. [...] Otto, keizer (Otto I), verklaart dat hij op voorspraak van zijn gemalin Adeleyda en van Theodericus, bisschop van de kerk van Matae (Metz), aan het door graaf Wichmannus aan de oever van de Renus (Rijn) in het graafschap Hamalant gestichte klooster Eltena (Elten) alles geschonken heeft wat voornoemde graaf in Vrch (Urk), in de gouw Solo (Salland), alsmede in de graafschappen Nerdinclant (Gooiland) en Hamelant van de keizer in leen hield.”

Ter Kuile, 1969, p. 27

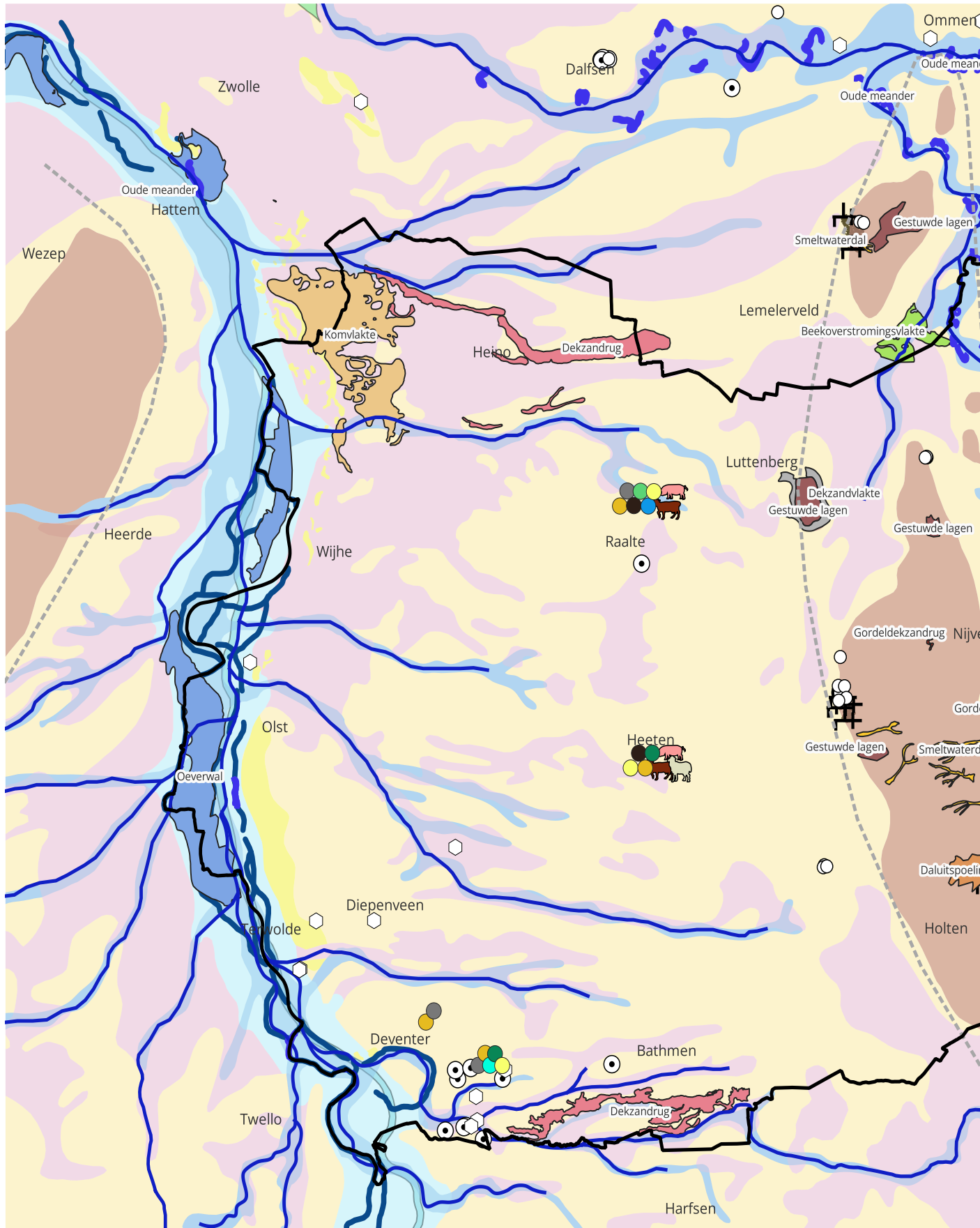
De Duitse koning schenkt in 1046 het noordelijke deel van Hamaland, het gebied rond Deventer, aan de bisschop. Over de rest van Salland zijn in de 12e en 13e eeuw veel conflicten. Zowel de bisschop als de graaf van Gelre maken aanspraak op de macht, tot in 1226 een overeenkomst wordt gesloten tussen beide partijen en de Utrechts bisschop het gezag krijgt over het gehele Sallandse gebied. De steden Kampen, Zwolle en Deventer en het gebied tussen de IJsseldelta tot aan de moerassen voorbij de Sallandse heuvelrug vallen hieronder. De steden hebben echter een eigen bestuur en het achterland nu wordt geleid door de drost, die zowel het bestuur als de rechtspraak regelt.⁴⁷

“1046 augustus 23. Spiers. [...] Heinricus, koning (Hendrik III), verklaart dat hij [...] op verzoek van Bernoldus, bisschop van de S. Maartenskerk te Traiectum (Utrecht), aan die kerk zijn bezittingen met tol, munt en jurisdictie in de plaats Thauentre (Deventer) geschonken heeft, en een graafschap in Hamalanda, dat als volgt is begrensd: van Rathon (Rande) naar Hunne (het erf Hunne bij Averlo), van Hunne naar Weicggestapolen (het erf Weggestapel bij Espelo) en vandaar naar Westerfle (de latere havezate Westerflier), van Westerfle naar Hagastaldaburg (erf Hazelberg in Zwiëp bij Lochem) en vandaar door het woud naar Stenhere (Steenderen), en over de Isla (IJssel) naar Louene (Leuvenheim onder Brummen) en Erbeke (Eerbeek) en vandaar naar Suhtempe (Empe onder Voorst) en weer terug over de Isla naar Ascethe (Eschede bij Gorssel).”

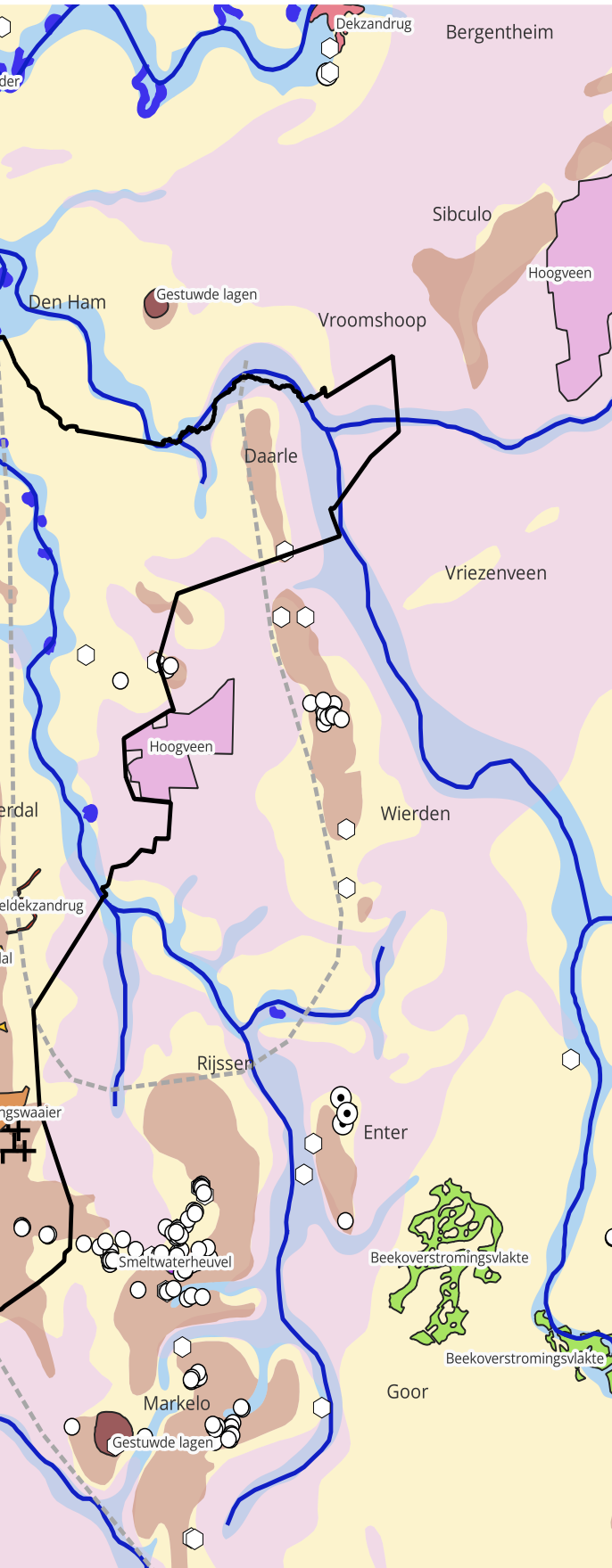
Ter Kuile, 1969, p. 36-37 (licht bewerkt)

⁴⁷ Spek et al., 2010. p. 101.

Overzichtskaart 1: Prehistorisch landschap

Legenda

Landschap

- Stuwwal
- Waterlopen

Landbouw

- Raatakkercomplex
- Emmertarwe
- Gerst
- Gierst
- Huttentut
- Vlas (lijnzaad)
- Rogge
- Haver
- Pluimgerst
- Runderen
- Varkens
- Schapen

Graven

- Grafheuvel
- Grafveld
- Urnenveld

Let op: plaatsnamen zijn ter orientatie
maar bestonden nog niet.

3.

Graanakkers op hogere gronden langs de IJssel bij Diepenveen. (Martijn Horst)

3. TIJDVENSTER 2: MIDDELEEUWSE VOEDSELPRODUCTIE VOOR DE REGIONALE DORPEN EN STEDEN (1100-1650 NA CHR.)

De nederzettingen die de Franken hebben gesticht, groeien in de Middeleeuwen uit tot onze huidige dorpen en het typische Sallandse landschap, dat nu nog is te herkennen. Waar dekzandhoogtes in het landschap groot genoeg zijn ontstaat een uitgestrekte dorps-es met een indeling aan smalle percelen. Kleinere hoogtes worden door één of enkele boeren gebruikt als kampen, ingedeeld in blokvormige percelen die worden omheind met heggen of houtwallen. Eveneens worden nieuwe delen in het landschap ontgonnen. Grootgrondbezitters zoals geestelijke instellingen en adellijke families spelen hierbij een belangrijke rol.

3.1 DE SALLANDSE DORPSLANDSCHAPPEN ONTSTAAN

Vanuit de Sallandse nederzettingen op de hogere dekzandkoppen worden steeds meer lagere, marginale gronden in gebruik genomen. Dit doen ze door afwateringssloten in de moerassen te graven. Op kleine schaal worden gebieden met veen en bos omgezet in akkers en weilanden. Door de verbeterde ontwatering verweert het overgebleven veen echter en begint de bodem steeds meer te dalen. Tegelijkertijd zorgen overstromingen van de IJssel ervoor dat er langs de rivier hogere en meer aaneengesloten oeverwallen van zand ontstaan. Dit bemoeilijkt steeds meer de afwatering richting de IJssel. Door de wateroverlast die ontstaat kunnen lagere gronden niet langer gebruikt worden als akkers. De hogere bouwlanden worden vanaf nu steeds intensiever gebruikt, terwijl de lagere gronden enkel nog geschikt zijn voor beweiding. Dit zorgt voor een toename aan veeteelt op de lagere gronden. Om de waterproblemen op te lossen is steeds meer samenwerking noodzakelijk. Streekbewoners verenigen zich en er worden waterschappen opgericht. De oudste samenwerkingen ontstaan vanaf de Zuiderzeekust en de IJssel. In 1308 wordt het gebied 'Van de Hunnepe tot de zee' waterstaatskundig samengevoegd door de bisschop. Vanaf dit moment moeten zowel belanghebbenden als inwoners van de streek bijdragen aan het onderhoud van de waterwerken.⁴⁸

In de 13e eeuw neemt, als keerzijde van de bevolkingsgroei en de economische groei in deze tijd, de beschikbare hoeveelheid woeste grond snel af. Noodgedwongen moet de hoeveelheid vee worden verminderd, wat weer leidt tot een tekort aan mest. Voor de Sallandse gemeenschappen groeit de noodzaak om zich te verenigen en de dorpsgrenzen af te bakenen. De dorpsgemeenschappen worden hierdoor geslotener.⁴⁹ Men wil voorkomen dat de overgebleven onontgonnen gebieden worden verdeeld en er moeten afspraken worden gemaakt over het gebruik. De term 'marke' wordt rond 800 al binnen het rijk van Karel de Grote gebruikt voor de aanduiding van grensstreken en het vastleggen van de gebruiksrechten van met name bos. Het woord stamt letterlijk af van markeren, het afbakenen van een grens. In Salland wordt de term vanaf de 14de eeuw algemener. Zo wordt in deze eeuw het plan gemaakt voor de ontginning van de Olstermark, het grensgebied van Olst. Een landmeter zet in opdracht van de Schout en markegenoten (belanghebbenden) een verdeling van het gebied en de nieuwe hoeven uit. Dit vormt de basis voor de omringende marken Hengforden, Olst, Overwetering, Middel & Duur, Fortmond en Wesepe.

De betekenis van marke, inclusief gebruiksrechten en overerving, wordt in de 14e-15e eeuw gaandeweg meer ingevuld.⁵⁰ Een onderscheid dat in de 15e eeuw wordt gemaakt is tussen het waren (gebruiksrechten) en het scharen (weiderechten). Voor het gebruik van de gedeelde gronden wordt bepaald: hoeveel plaggen en turf gestoken, hoeveel bomen of rijshout gehakt en

⁴⁸ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 74-76.

⁴⁹ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 74.

⁵⁰ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 105-106.

Schaapskudde op de Lemelerberg (Vladimir Dobrasinovic)

hoeveel veenmos verzameld mag worden. Als je deze rechten bezit dan heb je een 'waardeel' in de marke. Voor het weiden van het vee wordt per hele, halve of kwarthoeve vastgelegd hoeveel schapen (of runderen) mogen weiden op de gemeenschappelijke gronden. Vanaf de 15e eeuw worden de markerechten opgeschreven in een 'cedul', een register. Tijdens de 'holtspraak' of de 'holting' vergaderen de markegenoten onder leiding van de markerichter. Verder komt men bijeen voor onder andere het scharen (gemeenschappelijk weiden) van het vee en het op diepte brengen van de weteringen. Later wordt de functie van de marke steeds breder en worden gezamenlijk bruggen gebouwd en scholen opgericht.⁵¹

Bescherming van de Hellendoornse es tegen het vee

“Item daer sal niemant schaepen hoeden op den Esch, eer dat hij bloit is, noch in de grounlanden achter den berge, ofte aver die brugge laten gaen, nadem dat de Marckenrichter kerkenspraeke heeft laten doen, bij eene tonne biers. (Niemand mag schapen hoeden op de es tot er geogst is en deze 'bloot' ligt, op straffe van een ton bier.) (1502)

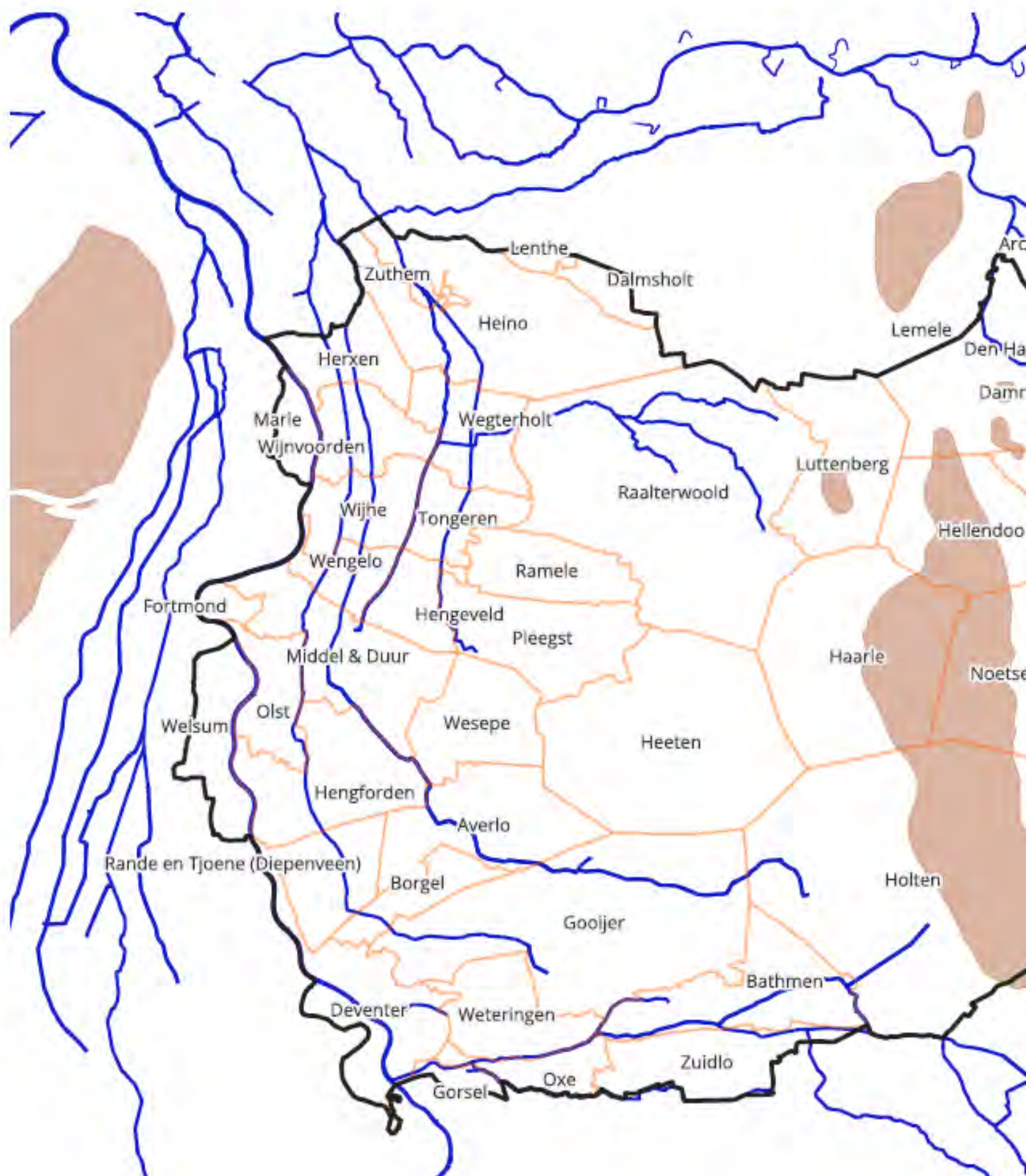
Anno 1534 is believet bij den Marckenrigter unde Erffgenamen dat alle diegene die doer den Essche faert oder gaet, und let dat hekke open, sal ydermael een veerdel vatt Deventer bier verbuyrt hebben und die de hekken breckt offte in stukken vaert 1 tonne biers. (Straf als je over de es gaat en het hek niet sluit, zodat er vee op kan komen.)

Item niemant sal schaepe, oder beeste in den essch hoeden voer unde alear hij van den roggen zolde ontbloetet unde dan sal een yder up sijn lant hoeden, bij poene van een vierdel Deventer biers (1580)”

Historische Kring Hellendoorn, Extract uit Markeboek Hellendoorn, p. 3.

⁵¹ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 107-108.

Themakaart: Dorpslandschappen

Landschap

Overijssel

Legenda

Landschap

Stuwwal

Waterlopen

Dorpslandschappen

die kerkerijck toe Nijmegen

Weyt

dat hies va die Rijnmeester
van benijnd

Item ghemacht int
october Anno 157

den Sijpenborgh

Sijp lang die sijpborgh tegen

dit ende is heeft ghemacht dat en was

Item Sijt is den Sijpborgh keine Sijnter gelyc

Sijnden

Weylant

Apelboerme Weylant

in jolent van datme met oogen waalts kan begin
die Sijpborgh

oeyt

en oeg den afstonden

Die staet ghemeynt van
Deventer

Die kays van die staet van
Deventer ghemeynt

den steen

den steen

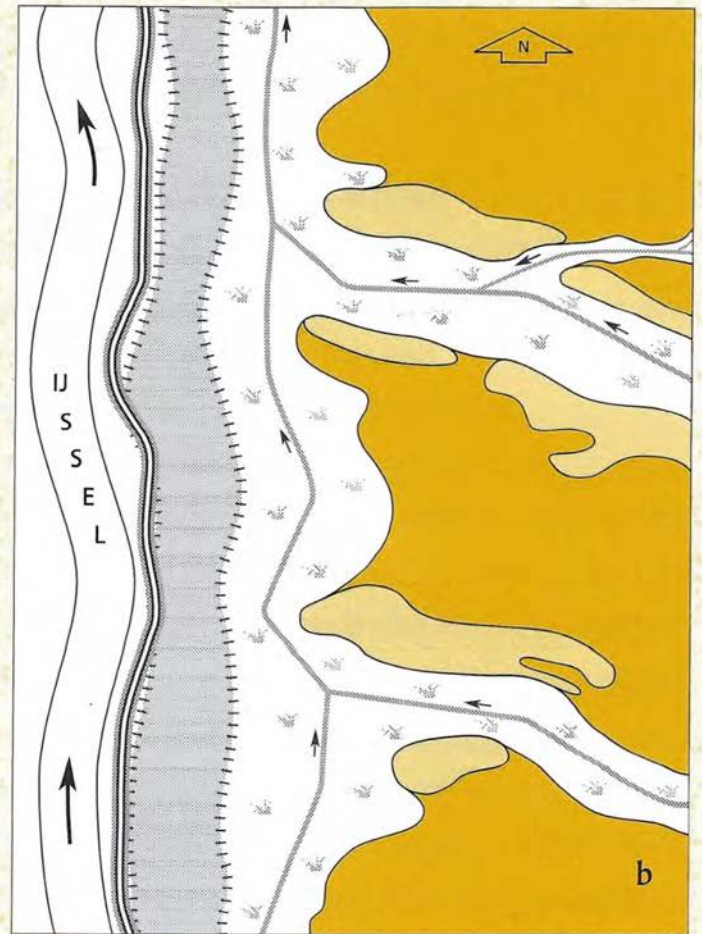
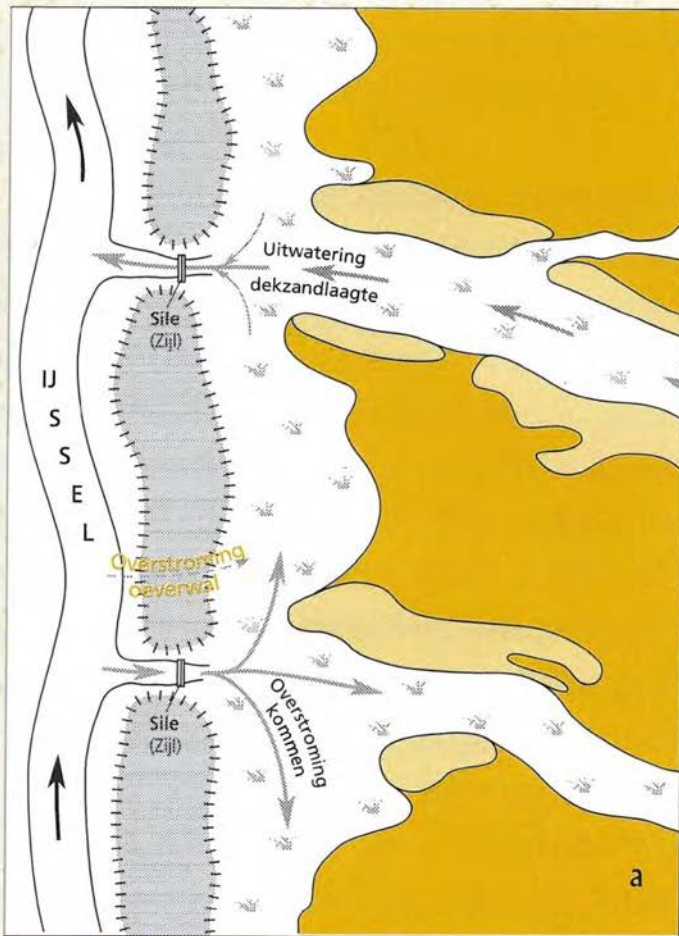
die staet

worden

dat is de staet

die vanden hooft

Schepen varen op de IJssel ter hoogte van Deventer in 1567. In de naastgelegen Eperwaard (noorden rechts) grazen runderen, wordt rijshout geoogst en zijn percelen gescheiden door bomenrijen en hekken. (Gelders Archief, toegangsnummer 0012, archiefnummer 1457)

☼ Oeverwal

☐ Dekzandrug

☐ Dekzandplateau

☼ Kom en dekzandlaagte

▬▬ IJsseldijk

▬ Wetering

➔ Instromend water (hoge rivierstand)

➔ Uitwatering (lage rivierstand)

➔ Stroom richting IJssel

➔ Stroom richting wetering (de weteringen wateren veel noordelijker af op de IJssel)

De oeverwallen langs de IJssel groeien door opslibbing bij overstromingen aan elkaar en later verschijnen er ook dijken. In de Late Middeleeuwen verandert de afwatering daardoor steeds meer in noordelijke richting. (David Zeiler & Spek, p. 51)

3.2 NATTE LAAGTES WORDEN ONTWATERD MET WETERINGEN EN VLOEDGRAVEN

In 800 na Chr. zijn er nog openingen aanwezig in de oevers van de IJssel, maar deze slibben in de opvolgende eeuwen op door overstromingen van de IJssel en raken gesloten. Het wordt steeds moeilijker om vanuit de lagergelegen komgronden water af te voeren naar de rivier, met de al genoemde wateroverlast tot gevolg.⁵² Tegelijkertijd heeft de gegroeide bevolking meer behoefte aan beter ontwaterde gronden. Er worden daarom maatregelen genomen ter verbetering van het Sallandse watersysteem zodat nieuwe gronden in gebruik genomen kunnen worden.

De eerste aanwijzingen van een verbetering stammen uit de 12e eeuw. Zo wordt er een 'gracht' aangelegd die vanuit het achterland, via het Randerzijl vlakbij Deventer, afwatert op de IJssel. Een zijl is een sluis die bij laag water wordt gebruikt om water af te voeren. Er wordt in de Middeleeuwen ook gebruik gemaakt van een zijl ter hoogte van Windesheim en vermoedelijk ook ter hoogte van Scherpenzeel, al ontbreekt hier de documentatie. Ondanks de verbeterende afwatering richting het noorden wordt in ieder geval het Windesheimerzijl, zij het in beperkte mate, nog gebruikt tot in de 16de eeuw.⁵³

De veengebieden in de IJsselstreek, zoals het Lierderbroek bij Herxen en de Wolbroeken bij Olst, worden vanaf de 14^e eeuw ontgonnen. Het veen fungeert tot die tijd als een spons en wateropslag voor water dat afstroomt uit hoger gelegen gebieden. Naast nieuwe waterlopen worden daarom ook 'stouwes' aangelegd, dwarsdijken die de nieuwe laaggelegen ontginningen moeten beschermen tegen instromend water. Zo loopt de Windesheimerstouwe ten noorden van het Lierderbroek als verlenging van de zandrug bij Laag Zuthem richting het westen. Bij Olst biedt de Lange Stouwe bescherming voor de Wolbroeken. Vanaf de 14^e eeuw kan het gebied, naast afwatering via zijlen naar de IJssel, ook via nieuwe weteringen naar het noorden stromen. Het water stroomt vanaf nu ook via de Zwolse Aa en het tegenwoordige Zwarte Water naar de Zuiderzee.⁵⁴

Elders in het achterland worden ook waterlopen aangepast, zoals aan De Hunnepe in de 14^e en 15^e eeuw. Tot aan de 15e eeuw wordt het vervolgens grondiger aangepakt met de aanleg van tal van weteringen. Min of meer parallel aan de IJssel wordt het water afgevoerd in noordelijke richting, om daar via het riviertje de Aa richting Zwolle te stromen.⁵⁵ Voorbeelden zijn de Soestwetering, Oude Wetering, Nieuwe Wetering en de als laatst aangelegde Zandwetering. In de eeuwen die volgen worden ook de laagtes tussen de dekzandruggen die van oost naar west lopen via vloedgraven aangesloten. Zo verschijnen de Linderter Vloedgraven, Wooldvloedgraven en Rameler Vloedgraven. Soms worden de zijlopen nog steeds wetering genoemd, weer op andere plaatsen gebruikte men het de term leiding.

⁵² Mondelinge mededeling van Theo Spek, 14 april 2023.

⁵³ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 121-122.

⁵⁴ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 125 en 128-129.

⁵⁵ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 121-122.

Met enige regelmaat worden nog scheepswrakken gevonden, zoals dit koggeschip dat in 2008 is gevonden in de Noordoostpolder in de omgeving van Emmeloord. (RCE, documentnummer DG2008_1289, fotograaf Penders, T.)

3.3 DE IJSSEL EN DE ZUIDERZEE VERGROTEN DE AFZETMARKT

In de twaalfde en dertiende wordt door een reeks stormen de IJsseldelta gevormd. Een groot veengebied kalft af en verdwijnt langzaam in zee. Vanaf dit moment ontmoeten zoet en zout water elkaar in een gebied met kreken, rivierarmen en eilanden. In dezelfde periode stijgt het rivierpeil met ongeveer twee meter, wat wordt veroorzaakt door een toename van de neerslag en grootschalige boskap in Duitsland. Al in de 11e eeuw worden daarom op dorpsniveau de eerste lage kaden en leidijkjes aangelegd, benedenstroom voorbij Zwolle. Streekbewoners besluiten in de 13e eeuw om deze kleinschalige dijken met elkaar te verbinden, wat resulteert in een winterdijk tussen Wilsum en Deventer.⁵⁶ In 1308 ligt er ook een dijk tussen Windesheim en Zwolle en gaandeweg worden meer dijken met elkaar verbonden.⁵⁷ Oevers van de rivier worden gefixeerd en verzaard, de beddingen versmald en verdiept.

Deventer is vanaf de Middeleeuwen de belangrijkste handelsstad van Overijssel. De stad heeft al vroeg stadsrechten, een zelfstandig bestuur en krijgt in 1123 privileges toegekend van de Duitse keizer. Zo kunnen de inwoners dankzij tolrechten vrij reizen binnen het Oversticht, maar betalen buitenstaander wel voor passage van de stad en het op de markt brengen van goederen. Een ander voordeel dat de stad bemachtigd is het 'stapelrecht' op de handel van wollen lakens. Dit houdt in dat ieder laken dat binnenkomt in de stad moeten worden verkocht. Lakens vormen in deze tijd het belangrijkste handelsproduct.⁵⁸

Al in de 11^e eeuw, voor het officiële bestaan van de internationale handelssamenwerking de Hanze, vindt er handel plaats met het Rijnland in Duitsland. Zo gaat er al een lading haring richting Koblenz in 1104. Producten die retour gaan zijn wijn, ijzerwaar en aardewerk. Door het ontstaan van de Zuiderzee in de Late Middeleeuwen is het ook mogelijk om handel te drijven richting het noorden. Zo wordt er rond 1250 gevaren richting de Oostzee, om daar voornamelijk haring, graan en pelzen in te kopen. De handelaren vermijden zo de route over het land via Hamburg en Lübeck.

51

De ligging van Deventer blijkt zeer gunstig omdat het in het middelpunt ligt van verschillende handelsgebieden. Aan de ene kant is handel met Vlaanderen en Holland mogelijk en aan de andere zijde met het Rijnland, Westfalen en het Oostzeegebied. In de loop van de 13^e en 14^e eeuw krijgt de stad meer concurrentie van Doesburg, Zutphen en Keulen en wordt de handel met het Rijnland minder belangrijk. Kampen neemt steeds meer de zeevaart op zich en Deventer richt zich vooral op de passieve handel en de internationale marktfunctie. Tijdens de bloei van de Hanze in de 14^e eeuw wordt Deventer onderdeel van het Westfaals-Pruisische samenwerkingsverband Drittel en vanaf 1447 valt de stad onder het Keuls Kwartier.

In deze tijd worden de jaarmarken steeds belangrijker en grootschaliger. Zo zijn er in 1348 vijf edities die vaak 17 dagen duren en plaatsvinden op de Brink. Lakenhandel vindt plaats vanaf het Wantshuis aan het Grote Kerkhof, vanaf de IJsselkade worden steen, turf, kalk, groenten en fruit verhandeld, haring wordt verhandeld buiten de Zandpoort en hout bij de Bergpoort. In het jaar 1540 komen meer dan 1500 karren met goederen vanuit de richting van Holten richting de stad. Hollanders verkopen vooral lakens, kaas en boter in op de Deventer jaarmarkt en kopen hout en graan in. Handelaren uit Westfalen brengen wijnen, natuursteenproducten en ijzerwaar en ze kopen vis en zuivel in. Deventer kooplieden brengen gedroogde kabeljauw uit het Noorse Bergen en verkopen op kleine schaal Deventer koek. Pachtboeren uit Westfalen worden soms verplicht door de adellijke grootgrondbezitters of kloosters om een deel van de oogst zelf te verkopen op de Deventer jaarmarkt. Zij nemen dan voornamelijk rogge, boter en zout weer mee terug.⁵⁹

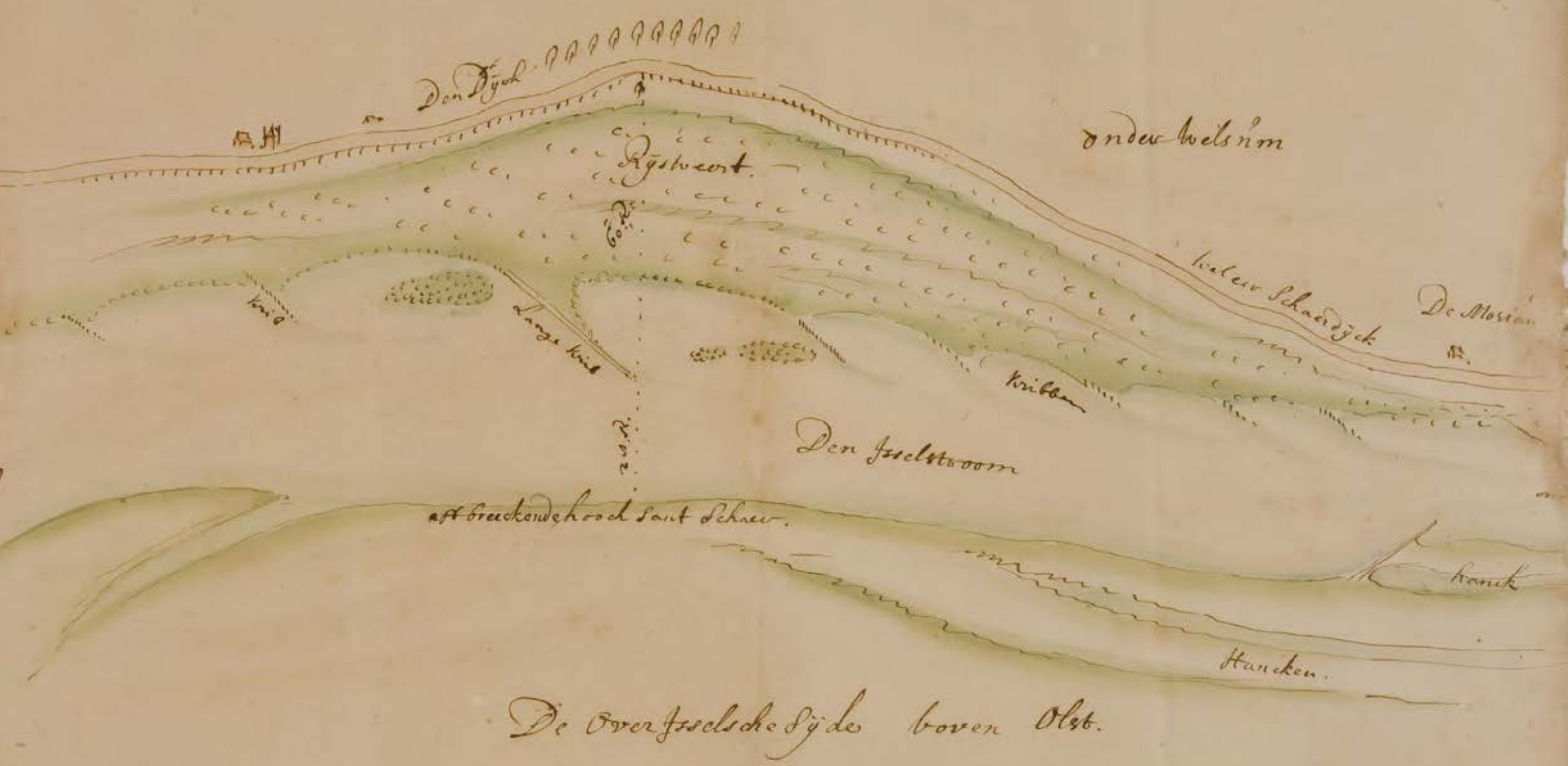
⁵⁶ Van der Ziel & Corporaal, 2021, p. 14, 18-19, 101, 165.

⁵⁷ Spek & David Zeiler & Raap, 1996, p. 124.

⁵⁸ Brood et al., 2023, p. 43.

⁵⁹ Brood et al., 2023, p. 43-46.

De volkwoesche Zijde

200 fms of 100 Roeden

Boven: IJssel ter hoogte van Olst in 1670. Te zien zijn kribben, een rijswaard en oude rivierlopen (hancken). (Gelders Archief)
 Onder: Halverwege de vorige eeuw zijn de uiterwaarden nog steeds druk in gebruik. (Eigen collectie)

Olst, Panorama IJssel

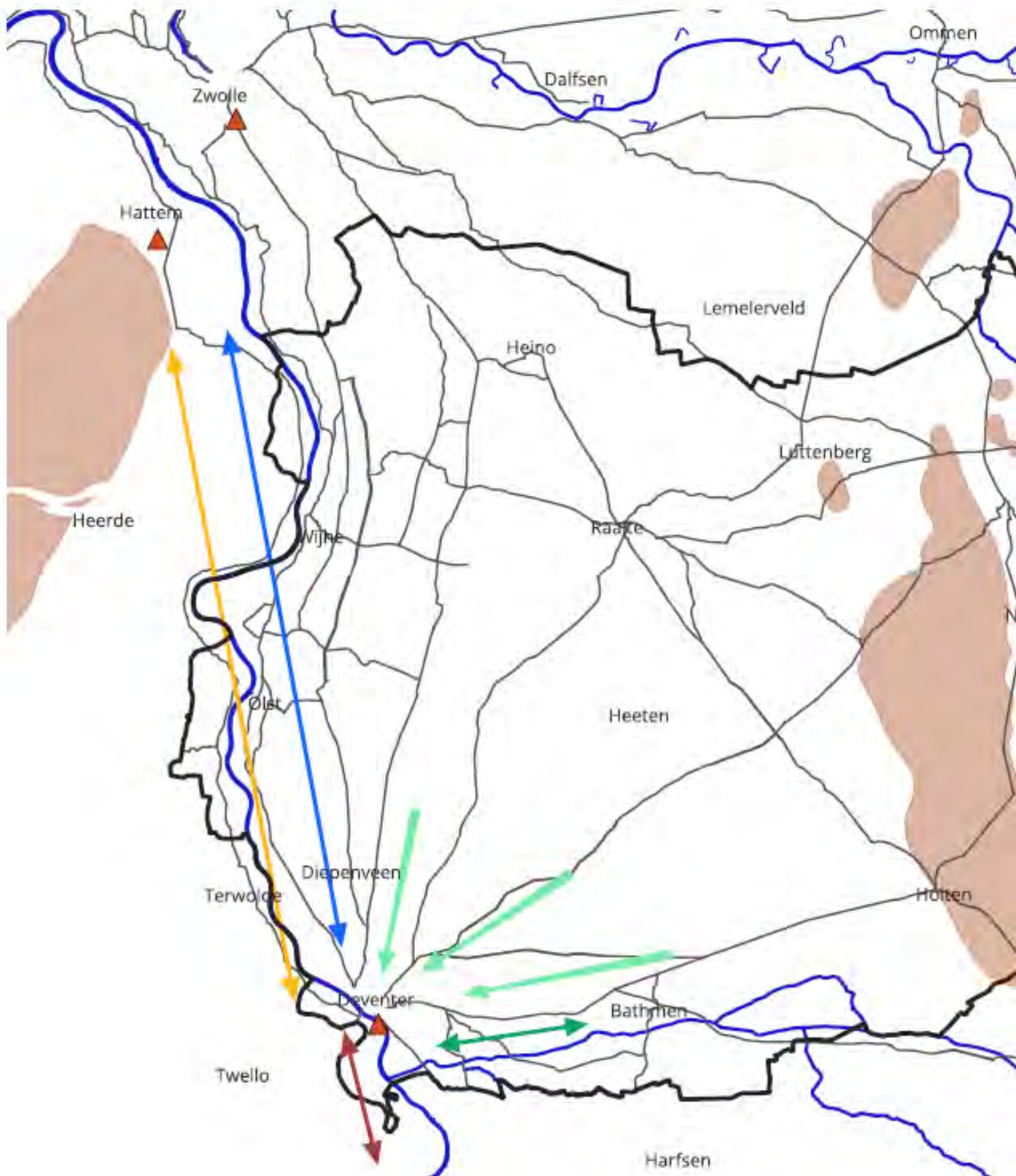
Het stadsbestuur doet er veel aan om het transport van goederen richting de stad zo goed mogelijk te laten verlopen. Er worden vrijgeleides aangeboden aan handelaren waarmee zij door vijandig gebied kunnen reizen en de stad betaalt mee aan de beveiliging van handelsroutes richting Twente en Duitsland in de vorm van landweren en wachttorens. In onrustige perioden werden schepen zelfs onder begeleiding van soldaten vanaf Kampen richting Deventer gebracht. De grootste beperking van de stad zijn alleen de oost-westverbindingen. In natte perioden zijn de wegen in het achterland zeer slecht begaanbaar en de stad heeft niet zoals Zwolle een vaarverbinding richting Duitsland over de Vecht en Regge. Daarom wordt in 1404 besloten tot de kanalisatie van de Hunneper Aa en de Markelesebeek. De nieuwe Schipbeek wordt een belangrijke transportroute van hout vanuit Duitsland. In 1482 wordt met de IJsselbrug ook aan de westzijde van de stad een verbetering aangebracht. In de 16^e eeuw verandert de internationale handelsstad desondanks in een regionaal handelscentrum. Steeds meer van de handel vindt namelijk plaats over de zee en het idee van tijdelijke jaarmarkten is gedateerd.⁶⁰

De steden Kampen, Hattum, Zwolle en Deventer groeien in de 14e eeuw uit tot Hanzesteden van formaat. Alleen Kampen heeft al een vloot aan koggeschepen die vergelijkbaar is met de vloot van Amsterdam. De IJssel vormt tussen de 13e en de 17e eeuw een belangrijke handelsader tussen Nederlandse en Duitse Hanzesteden en kent haar hoogtijdagen in de 14e eeuw. Vanaf de 15^e eeuw wordt er door schippers echter melding gemaakt van het verzanden van de rivier en in de opvolgende eeuwen zou de situatie steeds meer verslechteren. Het kantelpunt voor de handel over de IJssel is rond 1540, wanneer ook de haven van Kampen verzand. In de 17e eeuw komt de binnenvaart zelfs geheel tot stilstand. De lange kribben die door boeren zijn aangelegd voor de landaanwinning hebben het proces versneld. De Staten van Gelre verbieden de aanleg van nieuwe kribben daarom in 1715 en eigendommen worden nauwkeurig vastgelegd. Voor de handel komt het echter te laat, want die is inmiddels al volledig ingestort.⁶¹

⁶⁰ Brood et al., 2023, p. 51.

⁶¹ Van der Ziel & Corporaal, 2021, p. 19.

Themakaart: Handel voor en tijdens de Hanz

Legenda

Landschap

Stuwwal

Waterlopen

Hoofdwegen in 16e eeuw

Hanzesteden

Handelsbestemmingen

Oostzeegebied

Vanuit: haring, graan, pelzen, kabeljauw

Holland

Vanuit: lakens, kaas, boter
Naar: hout, graan

Westfalen

Vanuit: rogge, wijn, ijzerwaar, aardewerk

Naar: boter, zout, vis, zuivel

Duitsland (via Schipbeek)

Vanuit: hout

Achterland (via wegen)

Vanuit: graanoogst en vee

Producten vanuit Deventer:

o.a. lakens, eerder geïmporteerde vis, Deventer koek (op kleine schaal)

Landschap rond Deventer in 1545 (door Jacob van Deventer) met in lichtgroen de natte gronden en in lichtgeel de hogere zandgronden. Rechtsonderin zijn landweren te zien en rondom de stad voorraadschuren (horrea). (Kenniscentrum Landschap)

Meridies.

Verdedigingslinies beschermen de handelsroutes

In vergelijking met de westzijde van Salland met de Zuiderzee en de IJssel, is het veengebied ten oosten en zuiden van Salland lastiger te verdedigen. Men begint daarom met de aanleg van landweren, die de handelsroutes van Deventer moeten verdedigen. Dit zijn reeksen met greppels, waarschijnlijk begroeid met doornstruiken en daardoor lastig doordringbaar. Bij Holten zijn restanten aangetroffen van landweren in de vorm van 7 parallel lopende greppels. Soms worden ook reeksen met diepe kuilen aangetroffen, die mogelijk de aanplant van struiken markeren.⁶² Aan de zuidzijde van Deventer verschijnen tussen 1340-1370 eerst landweren om de twee stadswelden en stadsenk. Belangrijkste aanleiding hiervoor is de bedreiging vanuit het Hertogdom Gelre. Na 1370 worden ook landweren aangelegd tussen Deventer-Azelo en van Deventer via Holten richting het Rijssense veen. Vanwege de functie als internationale handelsroute worden er verdedigingswerken langs de route gebouwd. Zo ligt kasteel Waerdenborch bij Holten op de splitsing van de handelsweg die via Rijssen naar Noord-Duitsland loopt en de route via Markelo naar Westfalen. Tot aan de grens met het Graafschap Bentheim, de huidige grens met Duitsland, worden landweren en wachttorens aangelegd.⁶³ De overgebleven landweren zijn tegenwoordig vaak in gebruik als houtwal.

Veldnamen verklappen grondgebruik

In het Middeleeuwse landbouwsysteem maakt men gebruik van de variatie in hoogte, bodem en water die het natuurlijke landschap biedt. De drassige broekgronden en lagere heidegronden worden gebruikt om het rundvee te laten grazen. Op de hogere heide grazen grote kuddes met schapen. Iedere avond wordt het vee richting de potstal gedreven zodat daar alle uitwerpselen verzameld kunnen worden. Op de bodem van de stal ligt vaak een bed aan strooisel, vaak van heideplaggen, maar soms ook bosstrooisel of grasplaggen. Het mengsel van de stalbodem wordt als mest opgebracht op akkers op hogere zandgronden, de essen en kampen. Hier worden voornamelijk granen geteeld zoals rogge, haver en gerst.

Hoger gelegen zandgronden: Worden vaak aangeduid met de namen -horst, -berg, -belt, -zand. De namen -kop en -belt worden ook gebruikt voor de opgestuwde keileemhoogtes op de Sallandse Heuvelrug. De uitgang -haar wordt vaak gebruikt voor langgerekte zandruggen.

Akkers: Worden aangeduid met uitgangen als -enk, -ink, -esch of -eg. Kleinere vaak omwalde akkers zijn vaak aangeduid als -kamp. Dit zijn vaak iets jongere ontginningen en deze liggen bijvoorbeeld aan de rand van de es.

Heidegronden: Zijn vaak vermeld met -veld, -heide of -mark. Hierbij verwijst mark niet direct naar heide maar naar grond aan de rand van een dorpsgebied. Dit is vaak het gebied waar de heidegronden lagen.

Hooilanden: Namen die eindigen op -mars, -maat, -broek of -flier worden gebruikt. De naam broek verwijst oorspronkelijk naar drassig laagland, maar veel van deze gronden worden in gebruik genomen als hooiland.

Venige en drassige terreinen: Te herkennen aan namen als -veen, -ven, -moer of simpelweg door de toevoeging -natte.

Weilanden: Zijn eenvoudig te herkennen aan namen met -wei of -landen, al dan niet in combinatie met de toevoeging -koe. Veel landerijen met -blok in de naam zijn ook in gebruik als weiland.

Uitwaarden: Worden zowel als -waard, -weerd of buitenland vermeld. Deze landerijen worden zowel gebruikt voor het weiden van vee als voor hooiland.

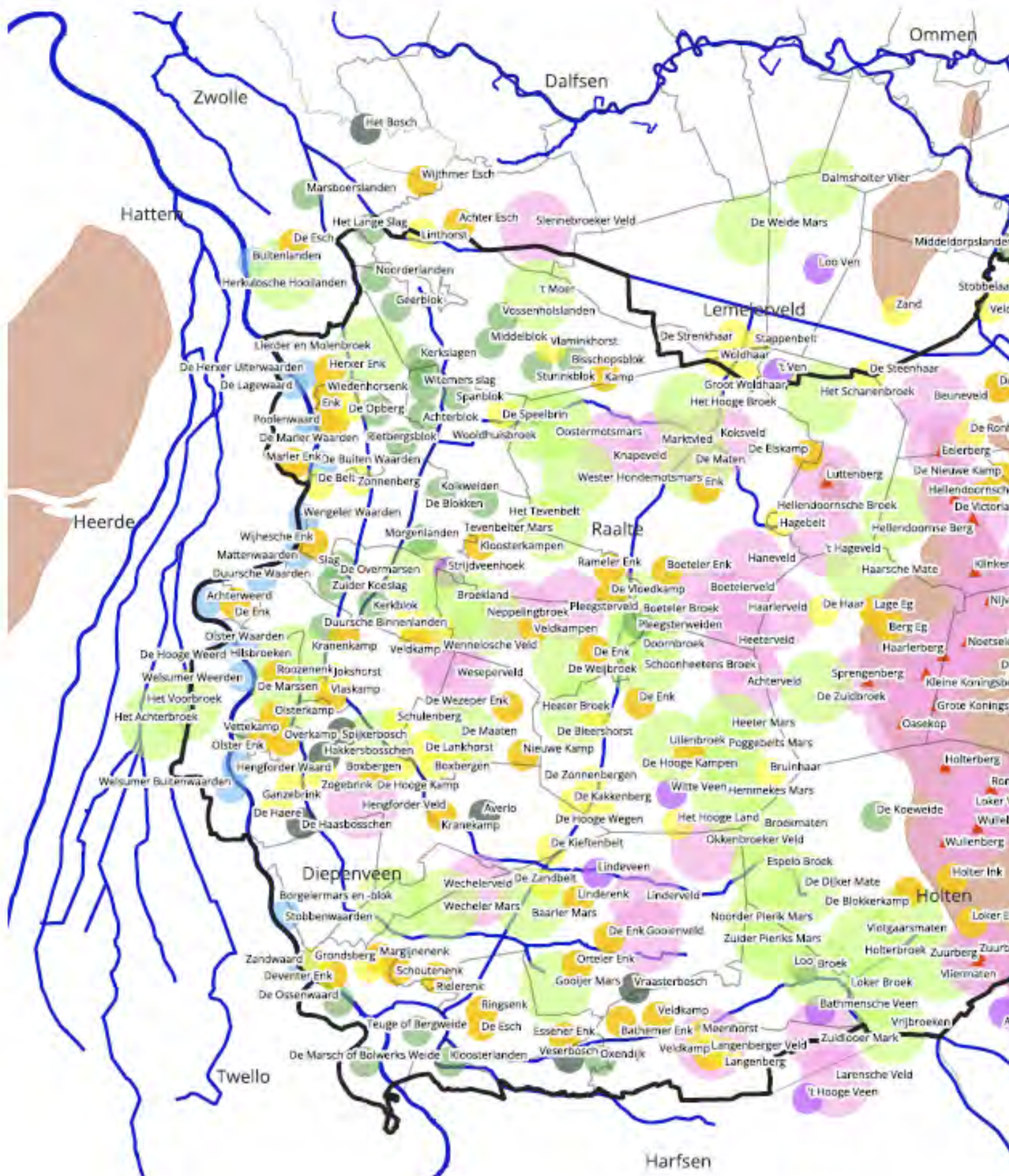
Bossen: Worden aangeduid als -loo, -woold, -wald of -bos, waarbij de eerstgenoemde naam verwijst naar een halfopen bos. Plaatsnamen met -rode verwijzen vaak naar bosontginningen.⁶⁴

⁶² Baas et al., 2012, p. 50-51.

⁶³ Brokamp, In: Stichting Menno van Coehoorn, 2019, p. 79-80.

⁶⁴ Spek & David Zeiler & Raap, 1998, p. 77.

Themakaart: Veldnamen rond 1850

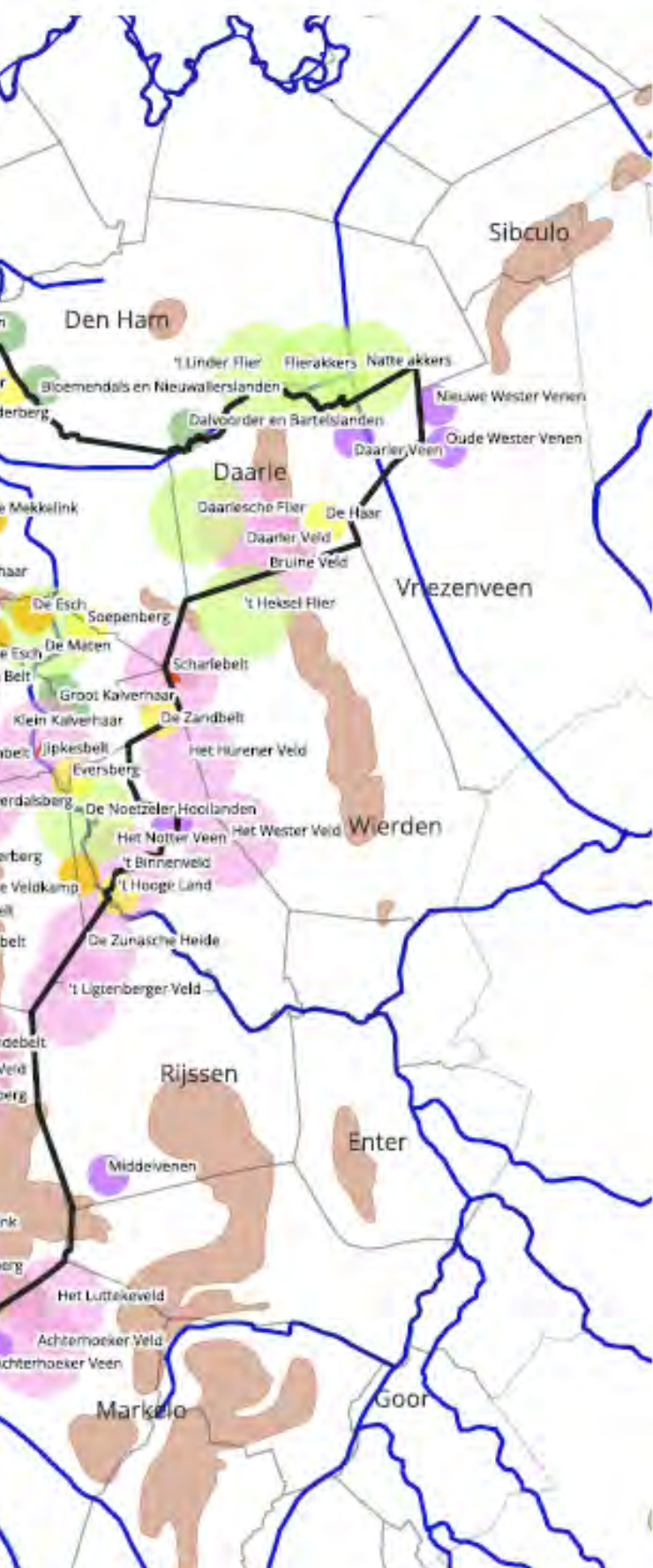
Legenda

Landschap

- Stuwwal
- Waterlopen
- Dorpslandschappen

Veldnamen

- Hooiland
- Weiland
- Escomplex
- Uiterwaard
- Veen of ven
- Heide
- Bos
- Heuveltoppen

Fruitboomgaard in Loo, vlakbij Deventer. (Frans Bosscher)

Landbouw in de Middeleeuwen

In de Middeleeuwen doen een aantal voor Salland nieuwe gewassen hun intrede, die vaak in eerste instantie worden geteeld nabij kloosters, havezaten of de grote steden. Zo verschijnen er vanaf de 14^e eeuw hopplantages nabij Deventer en op kloosterterreinen zoals bij Windesheim verschijnen de eerste boomgaarden met vermoedelijk soorten als pruimen, zure kersen, appels, peren, moerbijen, bramen en bosbessen.⁶⁵ In de eeuwen die volgen worden boomgaarden ook bij steeds meer kastelen en havezaten genoemd. Vanaf de Late Middeleeuwen worden er steeds meer ossen geweid, met name in het noorden van Salland. Sallandse kooplieden gaan naar Denemarken en Sleeswijk-Holstein om magere slachtossen te kopen. Het vlees wordt vervolgens ingezouten en in oktober en november verpakt in tonnen als ‘tonnenvlees’.⁶⁶ Op de akkers worden in de 16^e eeuw veel granen geteeld, voornamelijk rogge, maar in mindere mate ook gerst en haver. Vanaf de 17^e eeuw nemen mengteelten met verschillende graansoorten af, maar er wordt meer boekweit geteeld en ook voederwassen als wikke en spurrie zijn in opkomst. In deze eeuw neemt ook de plaggenbemesting steeds meer toe.⁶⁷ De heidegronden raken hierdoor uitgeput en er ontstaan zandverstuivingen die soms de omliggende dorpen bedreigen.

Met name in het IJsselgebied en het noorden van Salland zijn rond 1600, maar waarschijnlijk al eerder, relatief grote aantallen met runderen, varkens en paarden aanwezig. Schapen komen vooral in grote getalen voor in het noord en centraal Salland en in de omgeving van Holten.⁶⁸ De begrazing van de heidegronden kent in de 16-17^e eeuw haar hoogtepunt.⁶⁹ Verder opmerking is de aanzienlijke omvang van de bijenhouderijen in de 17^e eeuw, wat mogelijk te maken heeft met de beperkte import van koloniaal rietsuiker. De opbrengst wordt niet alleen gebruikt voor honing, maar ook voor het maken van kaarsen. Het zwaartepunt van de teelt ligt voornamelijk langs de IJssel rond: Olst, Wijhe, Raalte en Dalfsen.⁷⁰ In de uiterwaarden zijn naast weidegronden ‘rijswaarden’ of ‘twijggaarden’ te vinden waar wilgenhout wordt geteeld, zoals ter hoogte van Herxen in 1601 en Windesheim in 1738.

Het illegaal steken van plaggen in de marke Raalterwoold

“4 juli 1654 [...] Daarbeneffens d’heeren marckenrichteren ende eenige vanden gedeputeerden, den dagh nae dese holtspraecke omgevaeren om d’stuijven te besichtigen, hebben gevonden den knecht van den voirschreven nijen meijer op Duijvelshuijser Veen woonende, in onse marcke plaggen te meijen, denwelcken sij den sich genomen ende denselven met nae Raelte genoemen.

Wort den heeren erffgenaemen bekent gemaect dat d’stuijven bij die Wolthaer tegen d’Aevest, tegens Grotenhuis ende Reelderboom gelegen, seer schadelijck zijn voir diegeene die daeran gelandet bent.

Die heeren erffgenaemen hebben goet gevonden dat d’heeren marckenrichteren ende gedeputeerden dieselve stuijven souden in oegenschijn nehmen, waerbij sick iegelijck vanden erffgenaemen,

⁶⁵ Le Rutte & Hopster & Bemer, 2012, p. 13.

⁶⁶ Van de Wetering, 2015, p. 45.

⁶⁷ Bieleman, 1990, p. 547.

⁶⁸ Van Bath, 1977, p. 530, 540.

⁶⁹ Spek, 2021, podcast Drenthe Hike Foodsteps.

⁷⁰ Van Bath, 1977, p. 548-549 en 557.

Stuifzand op de Lemelerberg. (Niek Oosterbaan)

wien het believet, sall connen voegen omme die te besichtigen, edoch op sijn costen, op wat manieren ende hoe veer dieselve stuijven sullen connen ende moeten gedempt worden.”

Markeboek van Raalterwold, transcriptie door Geert Hannink

Zandverstuivingen in de marke Hellendoorn worden gedempt met plaggen en rijshout

“1688. [...] geresolveert eenpariglick ten dienste van Hellendoorner marcke hoognoodig te vereeijschen; dat de stouvinge achter de Entmeer tot voorcoominge van meerder schaden op het spoedigste moet worden gedempt, en dat daertoe sal worden gebruickt heyde en plaggen ten naeste ende bequaemste plaatse te haalen [...] Mede verstaen bij aldien de dempinge van gemelde stouvinge op die wijze te doen van goed effect. Woerd bevonden alsdan met de eerste en bequaemste gelegenheid, tot de ook noodige dempinge van volgende stouvingen sal werden gedaan, des eerstelijk die op Vliersandtbelt, 2 op Plaggenweghs Santbelt, 3 Luttenberger Meulenweg, 4 twee kleine stouvingen na de Wetterkolk, 5 en laeste van de Vierhuyses Koetree. [...]

1699. [...] Dat aengaende de santstuivinge an de Entmeer de meyeren worden gelast, dat binnen door gecommiteerden hier nae te noemen afpaelinge, geene schaepen sullen mogen hoeden off weiden, mede geen paerden nogh schaepen in het in off uydrijven daer over te laten gaan; [...]

1705 [...] Vervolgens is geresolveert, dat de dempinge der sandstuiven ten eersten sal worden besorgt, beginnende met de grootste cent, sullende die te stellene gesworens door de keuters het hold laten versamlen en [...] ter plaatse van de stuiven, om die daer mede te bespreyen en met rijg plaggen beleggen, alles bij de boek daertoe staende.

“1744 [...] En hebben op dato gebesoinjeert over de Santstuive en tot dempinge derselve goetgevonden, soo veele rijsen als te bekomen sijn op te koopen, welke sullen worden betaalt, bij uitsettinge uit de middelen en door de Land Heeren betaaldt, mits dat de bouren soo volge waarden als Caters geene uitgesondert so veel als „t den Merckten Rigter nodig sal oordeelen, sullen helpen daar aan arbeiden Wordende ook wel uitdrukkelijk verboden, dat niemand met Beesten of Schapen in de Sant Stuive sal mogen hoeden of weiden meede op een boete van twee G.“

Markeboek Hellendoorn 1507-1710 en 1710-1814, transcriptie door Historische Kring Hellendoorn

deere dyken zyn niet alleen door gebroken ma

Overstroming van de Zuiderzee in 1825. (Atlas van Versfeld)

Overstromingen vanuit de Zuiderzee

Vanaf de 17^e eeuw zijn er vaak overstromingen in het IJsselgebied en dat is ook rond het begin van de 19^e eeuw het geval. Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden heeft de overstroming van februari 1825 vooral een enorme impact. Een noordwesterstorm houdt drie dagen aan en zorgt in combinatie met springtij op de Zuiderzee voor een forse opstuwing waardoor langs de Zuiderzee, Zwartewater, IJssel en Vecht op 65 plaatsen de dijken doorbreken. Het water stijgt zo snel dat veel bewoners stroomafwaarts tussen Kampen en Zwolle niet op tijd kunnen vluchten.⁷¹ In totaal komen in Overijssel meer dan 300 mensen en 16000 stuks vee om het leven. De kaart links laat zien dat een groot gebied tot in Salland overstroomt en ook in de omgeving van Heino staat het water tot ruim 1 meter hoog. De schade valt hier relatief gezien mee: enkele koeien, pinken en een varken verdrinken en gebouwen zijn beschadigd. Toch zit de schrik er na de ramp goed in en zou het een kantelpunt betekenen in het waterbeheer, dat in de 19^e eeuw steeds professioneler wordt georganiseerd. Tot aan de ramp ontbreekt het aan kennis en reparaties van dijken blijven soms achterwege.

Eigenaar van landgoed Den Alerdinck, Bernard J. Van Sonsbeeck, besluit in 1830 om zelf een zeedijk aan te leggen rondom zijn bezittingen. Hij liet de dijken aan de oostzijde aansluiten op de hogere zandgronden. Bij latere overstromingen in 1883 en 1895 bewijst de nieuwe dijk zijn dienst en staat het water tot 1 meter hoog tegen de dijk.⁷² Tegenwoordig zijn de Zeedijk en de Armjagersdijk te herkennen als verhoogde paden met aan weerskanten bommenrijen. Pas in de jaren 30 verliest de zeedijk zijn functie. In 1916 vindt een ernstige watersnood plaats in het Zuiderzeegebied, waarbij aan de kant van Noord-Holland 19 mensen verdrinken. Ook het gebied rond Zwolle overstroomt. Deze ramp geeft de doorslag voor de uitvoering van Plan Lely en de komst van de Afsluitdijk in 1932, waarmee de ellende ten einde is.⁷³

Visserij in de Sallandse binnenwateren

Tegenwoordig is het moeilijk voor te stellen, maar ten tijde van de Zuiderzee komen er in de IJssel grote aantallen steuren voor, maar ook veel andere vissoorten als de houting, fint en de elft. Deze soorten profiteren van de overgang van zoet rivierwater, naar het zoute zeewater van de Zuiderzee waar zij hun eieren afzetten.⁷⁴ In de Middeleeuwen wordt er al gevestigd op de kleine rivieren en andere binnenwateren, maar het is dan vaak alleen weggelegd voor de elite. Zo heeft de aan de Regge gelegen havezate Den Dam in 1768 nog het recht op de jacht en de visserij.⁷⁵ In dit beekdal wordt bij het vissen op paling gebruik gemaakt van aalstallen. Deze netten nemen de gehele breedte van de beek in beslag en bemoeilijken daardoor de scheepvaart, wat meermaals leidt tot conflicten.⁷⁶ De heerlijke rechten van de bewoners van havezaten zoals jacht, visserij en het houden van duiven worden afgeschaft met de komst van de Bataafse Republiek in 1795, maar dit wordt in 1814 weer gedeeltelijk teruggedraaid. In 1848 verandert de grondwet en is het voorgoed gedaan met deze privileges.⁷⁷ Visserij op de binnenwateren wordt voor een breder publiek toegankelijk. Op de IJssel, Vecht en de kleinere rivieren wordt begin 19de eeuw nog gevestigd op zalm, steur, elft, spiering, aal, paling en witvis. De veelvuldige visserij heeft in combinatie met vervuiling en de aanleg met stuwen echter gevolgen voor de visstand. Meermaals kondigen de Gedeputeerde Staten van de Provincie in overleg met 'Heer Opperjagermeester van Zijne Majesteit' een verbod af op het vissen in de binnenwateren. Ook het transporteren en verkopen van vis wordt dan enige tijd aan banden gelegd.⁷⁸

⁷¹ Van de Wetering, 2001, p. 204.

⁷² Canon van Nederland, z.d. 1825. *De Overstromingsramp. Waterlast in Heino.*

⁷³ Neefjes & Bleumink, 2017, p. 10 en 40.

⁷⁴ Argeloo, 2022, p. 210-214.

⁷⁵ Overijsselsche courant, 17 maart 1768.

⁷⁶ Koers, 2014, p. 52-55.

⁷⁷ Van Boven, 1990, p. 68-70.

⁷⁸ Overijsselse courant, 10 april 1821.

Boven: Bossen, tuinen, akkers en hooilanden van hayezate Schoonheten. (Beeldbank RCE, datering onbekend)
Onder: Vee graast voor het huis Schoonheten. (Beeldbank RCE, datering onbekend)

Bezittingen en rechten van havezate Den Dam aan de Regge

“Te huur, om terstond, of op Mai, 1768, te aanvaarden, de vermaakelyke Havezate, of Buitenplaats Den Dam, zynde een moderne Heeren-Huizinge, voorzien van alle commoditeiten. Bouwhuis, Stallinge voor 6 Paarden; een groote Tuin, beplant met uitgeleezene Vruchtboomen, aangenaame Allées, vrye Vissery en Jacht; geleegen by het Dorp Hellendoorn, 6 uren van Zwol en 5 uren van Deventer, aan de Rivier de Regge, kunnende van daar met Schuiten en Postwagens dagelyks Goederen van en na Zwol gezonden worden.”

Haarlemse courante, 17 maart 1768, p. 2.

3.4 KLOOSTERS EN LANDGOEDEREN BEÏNVLOEDEN HET LANDSCHAP

In Salland ontstaat in de Vroege Middeleeuwen een lappendeken aan grootgrondbezit, met een complexe gelaagdheid aan machtsverhoudingen. De oudste Nederlandse grootgrondbezitter in Salland is de Bisschop van Utrecht. Hij verwerft tijdens de bloei van het domaniale stelsel (800-1100 na Chr.) de meeste gronden. Deze erven en landerijen worden ook wel de ‘domaniale goederen’ genoemd en stammen voor een belangrijk deel waarschijnlijk af van eerdere bezittingen van Duitse koningen. Opvallend is dat deze voornamelijk liggen binnen de oudst bewoonde kernen in Salland en op de vruchtbaarste gronden. Dat wil zeggen: makkelijk te bewerken wat lemige zandgronden met een hoge vruchtbaarheid en op een overgang van nat naar droog. Op het hoogtepunt in de Late Middeleeuwen heeft de bisschop maar liefst rechten over 500 van de 1500 boerenerven in Salland. Van deze boerderijen wordt overigens een deel later weer in leen uitgegeven aan ‘ministerialen’, oftewel onderdanige edellieden. De boerderijen die zij beheren worden ‘tafelgoederen’ genoemd.

Vanaf de Volle Middeleeuwen dient de tweede groep aan grootgrondbezitters zich aan, de geestelijke instellingen. In eerste instantie zijn het vaak buitenlandse abdijen, maar vanaf de 9e eeuw worden steeds meer kloosters en gasthuizen gesticht. Deze zijn vooral te vinden rond de steden Deventer, Zwolle en Kampen, maar ze verwerven verspreid over het Sallandse platteland 300 van de 1500 boerenerven. Zo verschijnt in 1266 ten oosten van Deventer klooster Ter Hunnepe, in 1387 het klooster bij Windesheim en in 1400 het vrouwenklooster van Diepenveen. Het klooster van Windesheim speelt een belangrijke rol in het bestuur en organisatie van het omringende gebied. Zo zijn de monniken voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de waterafvoer van de Lierderbroek en de aanleg van de Zandwetering. In 1580 wordt het klooster ontruimd en bestaan de goederen nog uit 5 erven, 75 koescharen (1 koeschaar is de hoeveelheid land voor één volwassen koe) en de helft van de opbrengst aan zaad- en houtgewas in het gebied. Het klooster in Diepenveen verwerft in totaal ten minste 26 erven verspreid over Salland en net erbuiten, zoals in de omgeving van Rande, Tjoene, Wijhe, Nijverdalen en Bathmen. Boerderijen en landerijen worden verpacht in natura wat opbrengsten oplevert in de vorm van graan, lammeren, biggen en ganzen.

Met name tussen de 12e en de 14e eeuw ontstaat een derde groep aan grootgrondbezitters, de adel. Deze groep komt grotendeels op vanuit de eerdergenoemde ministerialen die goederen beheren van de bisschop en vanwege bewezen diensten worden verheven in de adelstand. Naast de goederen die zij in leen hebben van de bisschop beginnen zij met de aankoop van eigen gronden. Dit worden ‘allodiale goederen’ genoemd. Op het hoogtepunt in de Late Middeleeuwen gaat het naar schatting om 200 tot 300 erven.⁷⁹

⁷⁹ Spek et al., 2010, p. 104-105.

SLVISE

DIE

DEN HOF

DE CANEEN.

HUNNETER WASTER MEVLE

DIE HUNNE = TER GEMEENTE.

HUNNER BOS. IN DEN WESTER CAMP.

OOV. DIE DORTER MEVL-LENBEE

DE VENTERSE LANDE

GELD:

DIE BRUGGE

DIE STEDEN

AESSINC

OOV. GELDBRUGGEN MAETE.

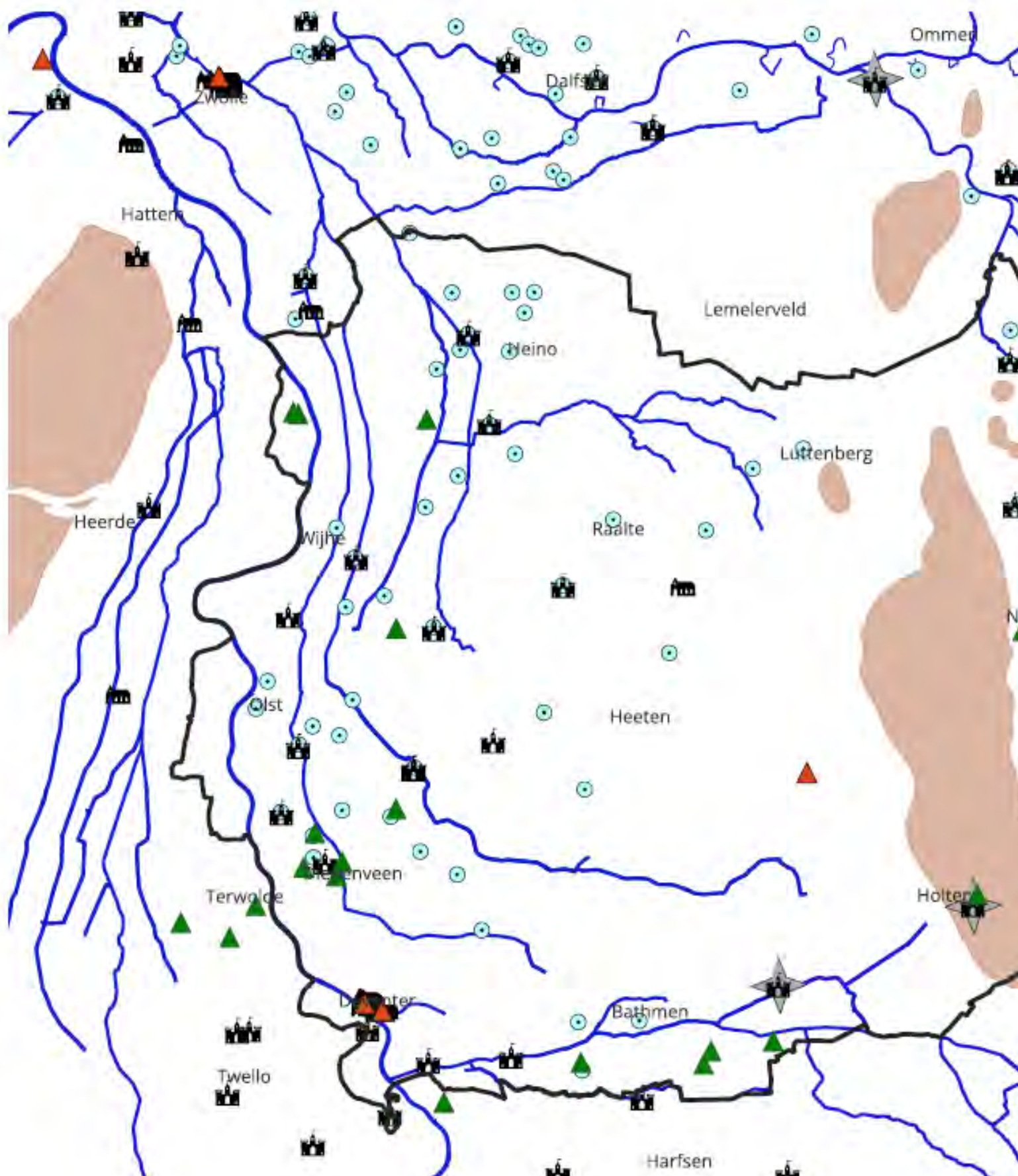
HOLHUIS STRAETE

CLESINCK. BVS

Klooster Ter Hunnepe en omliggende bossen, groenlanden, akkers en de Schipbeek in 1668. (Gelders Archief)

Themakaart: Kloosters en kastelen

Legenda

Landschap

Stuwwal

Waterlopen

Kloosters

Kloosters

Uithoven

Boerderijen klooster

Diepenveen

Versterkte plaatsen

Kasteel

Omgracht huis of terrein

Landgoed Hoenlo bij Olst (Niek Oosterbaan)

De adellijke families wonen op havezaten, vaak stenen huizen met een aanzienlijk oppervlakte aan gronden er omheen. Bewoning van een havezate geeft de families de nodige privileges. Afgezien van de heerlijke rechten zoals jacht, visserij en het houden van duiven nemen zij vanaf 1578 deel aan het Ridderschap van Overijssel. Samen met de burgemeesters van Deventer, Kampen en Zwolle vormen zij het bestuur in de provincie.⁸⁰ Veel van de oorspronkelijke kasteelgebouwen zijn in de loop der eeuwen verloren gegaan. Zo wordt het kasteel Diepenheim verwoest tijdens een belegering. Het kasteel Hoenlo ondergaat hetzelfde lot, maar wordt herbouwd. Andere kastelen worden gesloopt omdat ze hun functie verliezen of op last van één van de Sallandse steden, die ze als een bedreiging ervaren. Verspreid over Salland zijn veel meer kastelen aanwezig geweest zoals Boxbergen bij Wesepe en het Bolwerk bij Deventer.⁸¹

In de Late Middeleeuwen dient tot slot een vierde groep grootgrondbezitters zich aan, het stedelijke patriciaat. Zij komen voornamelijk uit de steden Zwolle en Deventer, maar ook uit de Sallandse kerkdorpen. Ze bestaan uit rijke kooplieden, bestuurders en gegoede burgers. Steeds vaker dienen zij zich aan als leenman voor de bisschop en krijgen op het hoogtepunt 100 à 200 erven in bezit.

Als de bezittingen van deze grootgrondbezitters bij elkaar worden opgeteld dan blijven de eigenerfden boeren over, die volledig beschikken over hun grond. Met 137 erven en een percentage van onder 10% blijkt dat deze groep in Salland erg klein is. In het kerspel Raalte ligt het percentage zelfs nog een stuk lager.⁸²

Verkoop van landgoed Hoenlo en bijbehorende erven

“Men prefenteert uit de hand te verkopen, het Oud Adelyk Huis en Havezate HOENLO, in de Provintie Overyssel Scholtampt OLST, tusschen de Steeden Deventer en Zwoll, zeer convenabel aan de Rivier den Yssel gelegen , zynde een confiderabel Perceel, een Capitaal Huis, Bouwhuis, Stallingen, zeer fraaye en by uitstek lange Allees van Eiken Boomen, groote Plantagien, Cingels, Hoven, Gragten, Vyvers en verscheidene andere groote Viskolken en uitnemende Visscheryen, Akkermaals Bosschen van ongemeene grootte, benevens andere Zaay en Weylanden : En verders voorzien met alles wat tot een Havezate kan vereischt worden ; waar op ook het regt van verschryvinge in de Ridderschap dier Provintie legt. Onder dit Huis beheren de rondsom en digt by gelegene 5 groote Boeren Plaatsen of Erven, en verscheiden zo genoemde Catersteeden, eene Leenkamer, Grafkelder en Gestoelte in de Kerk. Iemand hier In eenige speculatie hebbende , kan van alles nader onderrigt bekomen by den Advocaat J. W. Knoop tot Deventer, en by den Rentmeester J. Hubert, op Hoenlo.”

Amsterdamse courant, 20 mei 1762, p. 2.

⁸⁰ Canon van Overijssel, z.d.

⁸¹ Spiekhout, 2020, p. 84-87 en 90-91.

⁸² Spek et al., 2010, p. 105.

Een afwisseling van roggeakkers en weilanden met koeien in de jaren 50 bij Nieuw Heeten. (Nationaal Archief)

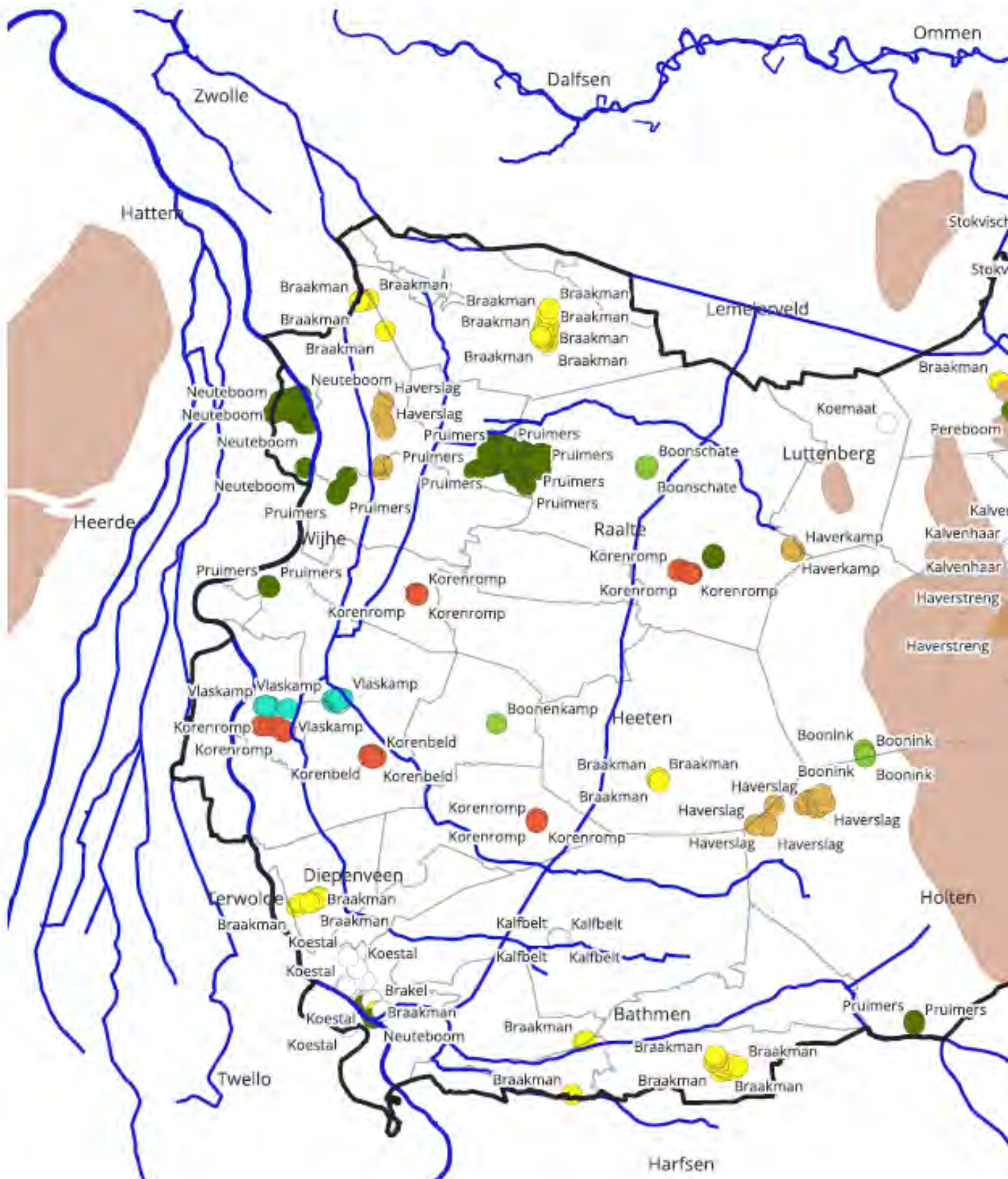
Familienamen en voedselproductie

In 1814 wordt dankzij Napoleon het hebben van een achternaam verplicht en worden de bezittingen van families nauwkeurig vastgelegd. De familienamen die mensen kiezen verwijzen vaak naar het landschap. Het veelvuldig voorkomen van familienamen geeft in combinatie met andere bronnen informatie over de vorm (geomorfologie), de bodem, maar ook over landgebruik. Hieronder een overzicht van de gewassen die voorkomen in de Sallandse familienamen.

- Haver: Het gewas komt voor in familienamen als Haverkamp, Haverslag en Haverstreng en is te vinden in de omgeving van Raalte, Holten, Wijhe en Hellendoorn.
- Koren: Het gewas komt terug in familienamen als Korenbeld en Korenromp die voorkomen in de omgeving van Olst, Diepenveen, Wijhe en Raalte.
- Bonen: De boon komt terug in meerdere achternamen als Boonenkamp, Boonschate en Boonink. De namen komen voor in respectievelijk Olst, Raalte en Hellendoorn.
- Vlas: De naam Vlaskamp komt hoofdzakelijk voor in de omgeving van Olst. Vlas wordt gebruikt voor de productie van lijnzaadolie en als grondstof voor verf.⁸³
- Fruitbomen: De naam Pereboom is te vinden in de omgeving van Raalte, Den Ham en Hellendoorn. De naam Pruiemers komt voor in de omgeving van Wijhe, Raalte, Olst en Holten. Het is echter goed mogelijk dat de naam niet iets te maken heeft met pruimen, maar verwijst naar bijvoorbeeld pruimtabak.
- Notenbomen: De naam Neuteboom kwam voornamelijk voor in de omgeving van Wijhe.
- Koeien: Namen die verwijzen naar koeien komen terug in de familienamen Kalfbelt, Kalvenhaar, Kalverhaar, Koenjers, Koemaat en Koestal. Koe-namen komen voornamelijk voor in de omgeving van Raalte, Diepenveen en Deventer. De Kalf-namen in Diepenveen en Hellendoorn.
- Schapen: De namen Lammerboer en Lammers komen voor in de omgeving van Hellendoorn, Den Ham, Diepenveen, Olst, Heino en Raalte. De naam Plaggemars komt voor in de omgeving van Raalte en Den Ham en verwijst waarschijnlijk naar het steken van plaggen voor in de potstal.
- Vissen: De naam Stokvisch komt voor in de omgeving van de Regge in de richting van Den Ham. Het verwijst mogelijk naar de lokale visserij en de verwerking tot gedroogde vis, maar het kan ook afstammen van de import van vis.
- Braak: Met name op de wat minder vruchtbare zandgronden moet de grond eens in de paar jaar braak liggen, oftewel rusten. Familienamen die hier mogelijk naar verwijzen zijn Braakman en Brakert. De namen komen voor binnen de gebieden van Diepenveen, Bathmen, Heino, Wijhe en Raalte.

⁸³ Krijnen, 1999.

Themakaart: Familienamen rond 1830

Legenda

Landschap

Stuwwal

Waterlopen

Dorpslandschappen

Familienamen

Koren

Haver

Bonen

Vlas

Vrucht- of notenboom

Braak

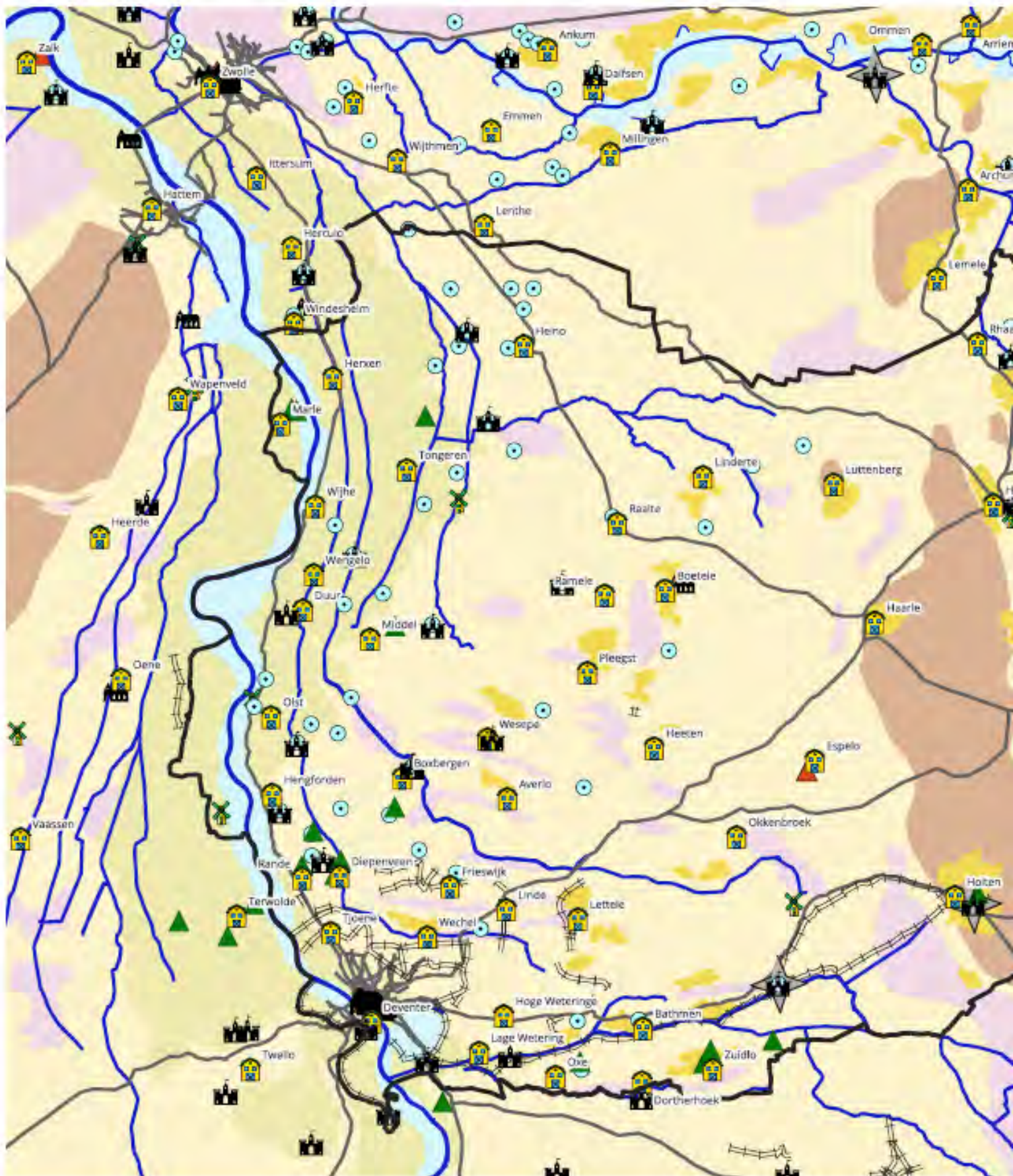
Koeien

Vissen

Kippen

Overzichtskaart 2: Middeleeuwen

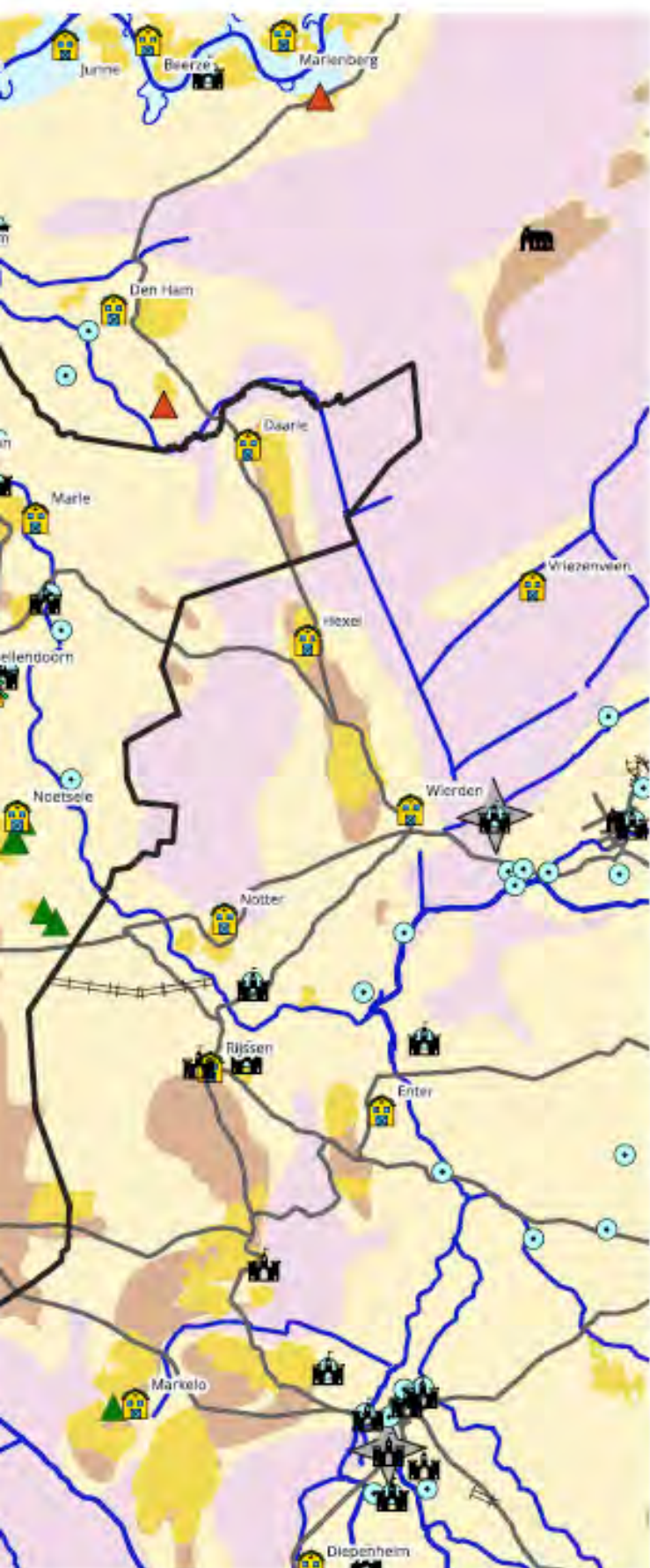
Legenda

Landschap

- Stuwwal
- Dekzand
- Veen
- Uiterwaard
- Invloed rivier
- Waterlopen

Cultuurhistorie

- Essen
- Dorpen en gehuchten
- Kastelen
- Bisschoppelijke versterkingen
- Omgrachte plaatsen
- Molens
- Kloosters
- Uithoven
- Boerderijen klooster
- Diepenveen
- Hoofdwegen
- Landweren

4.

Ontginningsboerderij 'Zorg & Genot' uit 1914, te midden van een jong ontginningslandschap bij Luttenberg. (Niek Oosterbaan)

4. TIJDVENSTER 3: VAN HANDEL TUSSEN REGIO'S (1650-1850) NAAR EEN INTERNATIONALE MARKT (1850-HEDEN)

Aan het eind van de Middeleeuwen gaan producten meer richting de regionale steden en worden van daaruit verhandeld naar andere regio's. Het vervoer gaat echter heel moeizaam. Wegen zijn slecht begaanbaar of zelfs een deel van het jaar onbegaanbaar. Transport over het water, zoals over de Regge, neemt al snel een hele dag in beslag. Vanaf de 19e eeuw stijgen de bevolkingsaantallen rap en verandert het Sallandse landschap ingrijpend. Nieuwe land- en waterwegen brengen Nederlandse en zelfs buitenlandse steden dichterbij en vergroten de afzetmarkt. Het landbouwareaal wordt mede dankzij de markeverdelingen fors uitgebreid en nieuwe landbouwtechnieken, meststoffen en gewassen zorgen voor een groter overschot aan producten.

4.1 IJSELHOEVEN OP DE RIVIERKLEI EN KEUTERBOEREN OP HET DEKZAND

De welvaart van de Sallandse boeren is eeuwenlang sterk afhankelijk van de ligging van de percelen en de kwaliteit van de lokale bodem. Vanwege de beperkte oppervlakte aan weiland in het zandgebied kan er in de Middeleeuwen maar nauwelijks genoeg vee worden gehouden om de akkers te bemesten. Het rundvee mag daarom ook op de moerassige broekgronden en de lage heide grazen. De hogere heide is het domein van de schapen. De grote kuddes die hier grazen worden iedere avond richting de potstal gedreven om zoveel mogelijk uitwerpselen te verzamelen. Op de bodem van de stal ligt een mengsel van strooisel (heideplaggen, maar soms ook grasplaggen of bosstrooisel) die de meststoffen absorbeert. Het graanstro wat overblijft van de akkerbouw wordt benut voor het vee als wintervoer.⁸⁴

81

Al in de Volle Middeleeuwen groeit de bevolking flink en is er meer voedsel nodig. Het wisselde gebruik van akkers voldoet niet meer en men gaat over op akkerbouw met plaggenbemesting. De 'eeuwige roggeteelt' is begonnen. Een deel van de grond wordt afwisselend als weide- of akkergrond gebruikt, de zogeheten driesgronden, die op deze wijze worden bemest. Het gebruik van de woeste gronden wordt steeds intensiever, wat het noodzakelijk maakt om hierover gezamenlijke afspraken te maken. Wat hierbij ook een rol speelt is dat een grootgrondbezittende elite in opkomst is die steeds meer heerlijke rechten verwerven. Eén van deze rechten is het wildernisregaal, het recht op de woeste grond. Via dit recht proberen ze steeds meer woeste grond in beslag te nemen, wat soms leidt tot conflicten. Er wordt daarom door de markegenootschappen vastgelegd wie de gerechtigden zijn en hoe de gronden worden beheerd.⁸⁵

Volgens landbouwverslagen halverwege de 19^e eeuw wordt op de zandgronden in Salland nog steeds het drieslagstelsel toegepast. Dit systeem heeft wel een nieuwe invulling gekregen dan in de Middeleeuwen: de eerste 2 jaar wordt er rogge verbouwd en het derde jaar boekweit.⁸⁶ Op de kleigronden langs de IJssel is het daarentegen mogelijk om koren te verbouwen zonder tussendoor de grond braak te hoeven leggen.⁸⁷ In 1860 verschijnt in het 'Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek' een artikel van mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis waarin hij ook de verschillen tussen de boeren op de klei- en zandgronden benadrukt. Hij schets het gemiddelde boerenbedrijf in beide gebieden aan het begin van de 19e eeuw.

⁸⁴ Demoed, 1987, p. 15-16.

⁸⁵ Demoed, 1987, p. 16-17.

⁸⁶ Demoed, 1987, p. 15.

⁸⁷ Staat van den landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden, (Noordelijke provinciën) gedurende het jaar 1861 en 1862, 1864, p. 73-74.

Boven: Een daglonerswoning op de Lemelerberg. (Eigen Collectie)

Onder: Een dwarshuisboerderij op erf 'Groot Grutterink' ten westen van Diepenveen. (Dorpsarchief Schalkhaar)

De gemiddelde zandboer in Salland heeft 1 knecht, 1 meid, 15-17 mudden (1 mud is ongeveer 0,5 hectare) zaaigoed, 7 stuks melkvee en 6 stuks overig vee. Boeren op de klei hebben echter 30 mudden en 20 stuks vee en sommigen laten mest vanuit Kampen aanvoeren over de IJssel. Ook wordt er verdiend aan de verkoop van populierenhout en eikenschors, waarvan het looizuur wordt gebruikt in de leerlooierijen in de steden. Het riet uit de kolken wordt gebruikt voor de daken van de boerderijen en veel boerderijen hebben een hoekje waar papaver wordt geteeld, voor de olie en om verf te maken. Dat de boeren op de zandgronden het lastiger hebben is ook te zien aan de gemiddelde melkgift van de koeien. In 1810 wordt de gemiddelde gift in Overijssel geschat op 1000 liter per koe, maar op de zandgronden is dit vaak nog lager. De Hollandse koe geeft op dat moment al 2000 liter. De Sallandse zandgronden behoren begin 19e eeuw, samen met delen van Drenthe en Gelderland, tot de armste gronden van het land. Dit had niet alleen een kleiner bedrijf tot gevolg, maar het beperkte ook de mogelijkheden voor marktproductie.⁸⁸

De locatie van de boerderij werkt ook door in de architectuur van de boerderijen. Mede dankzij de variatie in bodemtypen en hydrologische omstandigheden zijn er in Salland veel verschillende typen te vinden. Vanaf de Late Middeleeuwen bestaat het hoofdgebouw uit een langwerpig hallehuis. In de loop van de eeuwen verandert de agrarische bedrijfsvoering en daarmee ook de plattegrond. Zo krijgt het voorhuis bijvoorbeeld een uitbouw in één richting en even later ook in twee richtingen. Deze boerderijen worden vaak nog gebouwd ten tijde van de marken, hebben een hoog dak en lage buitenmuren. Met de start van de grootschalige ontginningen worden de daken steeds lager en de buitenmuren hoger. Hiermee komt er meer ruimte voor ramen en hooiluiken. Als materiaal wordt hout steeds meer vervangen door baksteen en vanaf de 20ste eeuw door beton. De rieten daken maken vanaf eind 19e eeuw gaandeweg plaats voor dakpannen.⁸⁹

Vaak hangt het gebruik van een bepaald boerderijtype samen met het landschap. Erven en katersteden vind je over het algemeen tussen kleinschalige percelen, houtwallen, bolle akkers en kronkelige wegen. Op de vruchtbare gronden langs de IJssel zijn meer dwarshuisboerderijen te vinden, maar ook hele kleine boerderijen van de arbeiders die werken voor de rijkere boeren. Binnen landgoederen zijn afwijkende boerderijen te vinden die vaak meer zijn versierd. Ontginningsboerderijen zijn vaak te vinden in open en vlakke gebieden met grotere percelen en rechte wegen.

1500-1850: Erven en Katersteden: Deze oudste nog bestaande boerderijen liggen vaak aan de randen van de oudste akkercomplexen, op de dekzandruggen, met bochtige wegen en oude bomen. Het zijn compacte, rechtlijnige boerderijen met een grote rieten kap (wolfsdak), één voordeur en één of meerdere voorramen. In de voortuin is soms een waterput te vinden, opzij een bakhuisje en/of hooiberg en opstallen op het achtererf. Sommige keuters (of katers) die de boerderij bewonen hebben het gebruiksrecht van de woeste gronden binnen de marke, in de vorm van één waardeel (aandeel) of een half waardeel. De meeste ontginningsboerderijen hebben echter geen enkel gebruiksrecht en worden tegen betaling gedoogd door de markegenoten. Een keuter bezit minder dan 2,5 hectare bouwland en minder dan 2 paarden. Er wordt voornamelijk graan geteeld (rogge) en de boerderij is hiervoor ingericht met een ruime zolder en kapbergen buiten. In een potstal staan koeien of schapen die het mest leveren voor de akkerbouw. Verder zijn er soms enkele kippen en varkens aanwezig.⁹⁰

⁸⁸ Coster, 1996, p. 13-16.

⁸⁹ Jans & Van der Horst & Kemper Alferink, 2013, p. 130-131.

⁹⁰ Jans & Van der Horst & Kemper Alferink, 2013, p. 21-22.

Een krukhuisboerderij in de omgeving van Diepenveen. (Nièk Oosterbaan)

1750-1920: Krukhuisboerderijen: Het voorhuis is eerst een ruimte waar alle gebruiksfuncties samenkomen: leven, koken, eten, slapen en werken. Alleen in de zijbeuken zijn nevenvertrekken voor berging, bedsteden en als spoelruimte. Bij dit boerderijtype wordt het voorhuis opgedeeld in afgescheiden ruimtes. Dit geeft ruimte aan verschillende nieuwe functies die horen bij een intensiever bedrijf, zoals melkkelders en karnruimtes. Hiernaast wordt het woongenot belangrijker. Er komen pronkkamers en slaapkamers en de tocht wordt door de opdeling en een hal aan de voordeur beperkt. Door de toename aan functies wordt het voorhuis vaak richting één zijde uitgebouwd, meestal de zuidzijde. Hierdoor krijgt de plattegrond van de boerderij een L-vorm. In feite is dit een voorloper van de dwarshuisboerderij, waarbij het voorhuis in twee richtingen is uitgebouwd. Het boerderijtype heeft zich vanuit het rivierengebied richting de IJssel verspreid en vervolgens naar het oosten van Salland.

1850-1920: Dwarshuisboerderijen: In de periode na 1840 profiteren veel boeren van de bloei van de landbouw. De prijzen stijgen en er wordt meer zuivel en vlees verhandeld naar het buitenland. Bij de boerderijen die worden gebouwd is deze toegenomen welvaart zowel aan de binnen- als buitenzijde te zien. Deze worden ruimer, aangenamer en luxer aangekleed. Bij de dwarshuisboerderij wordt het woongedeelte dwars geplaatst ten opzichte van de boerderij erachter. Hierdoor krijgt de plattegrond een T-vorm. Het voorhuis wordt vaak voorzien van een schilddak, dat rust op zijgevels die net zo hoog zijn als de voorgevel. In grote lijnen is de indeling nog enigszins vergelijkbaar met de plattegrond van het driebeukige hallehuis. Centraal liggen de gang en de woonkamer en aan één zijde ligt vaak een kelder en opkamer. De andere zijde is voorzien van een tweede woon- of pronkkamer. De voorzolder doet dienst als opslag van het gedorst graan. Vanaf eind 19e eeuw worden deze vertrekken vaak ook ingericht als slaapkamers. Met name in de periode 1930-1950 worden daarom dakkapellen aangebracht. Het boerderijtype is voornamelijk langs de IJssel te vinden onder de naam 'IJsselhoeven', maar ook elders in Salland komen ze voor.

1850-1940: Ontginningsboerderijen: Om de hogere dekzanden liggen in de 19e eeuw nog uitgestrekte gebieden met heide, broekgrond en bosschages. Deze woeste gronden werden in eerste instantie via markeverdelingen in cultuur gebracht. Een versnelling van de ontginningen vond echter plaats dankzij de komst van de kunstmest. Boerderijen worden gebouwd binnen een systematische verkaveling van rechthoekige percelen en vaak met een vaste onderlinge afstand. Buurtschappen in deze gebieden groeien uit tot nieuwe kerkdorpen zoals Laag Zuthem (1863), Lierderholthuis (1863), Lettele (1894), Okkenbroek (1904), Broekland (1912), Nieuw Heeten (1923) en Mariënheem (1938). De boerderijen die worden gebouwd lijken op de klassieke hallehuisboerderijen met een bescheiden opzet. De muren zijn echter hoger opgemetseld en het dakvolume is kleiner. De boerderijen kennen een extra etage met ramen en verlichting. De achtergevel bevat deeldeuren en er is een hooiluik aanwezig. Er zijn twee varianten ontginningsboerderijen. Op de broekgronden in de dalvormige laagten zijn de boerderijen groter uitgevoerd en de gevels versierd met fraaie ramen, sierlijsten en steensoorten. De opzet is vaak symmetrisch en de voordeur is verplaatst naar de zijgevel. De deur komt uit op een gang die de scheiding vormt tussen woon- en werkgedeelte. Op de heidegronden verschijnen soberdere boerderijen van wat minder rijke boeren. Vaak verwijst de naam van het erf naar het 'veld', 'heide' of het ruime uitzicht. De voorgevel is vaak voorzien van een drietal kleine vensters op de eerste etage. Verreweg de meeste boerderijen in Salland zijn ontginningsboerderijen, waarvan er nog een paar duizend aanwezig zijn. Vanaf begin 20ste eeuw worden de boerderijen voorzien van dakpannen.⁹¹

⁹¹ Jans & Van der Horst & Kemper Alferink, 2013, p. 38-42, 57-61 en 73-79

Landgoedboerderij 'De Hertog van Portland' is gebouwd rond 1792 en aanvankelijk in gebruik als herberg. (Niek Oosterbaan)

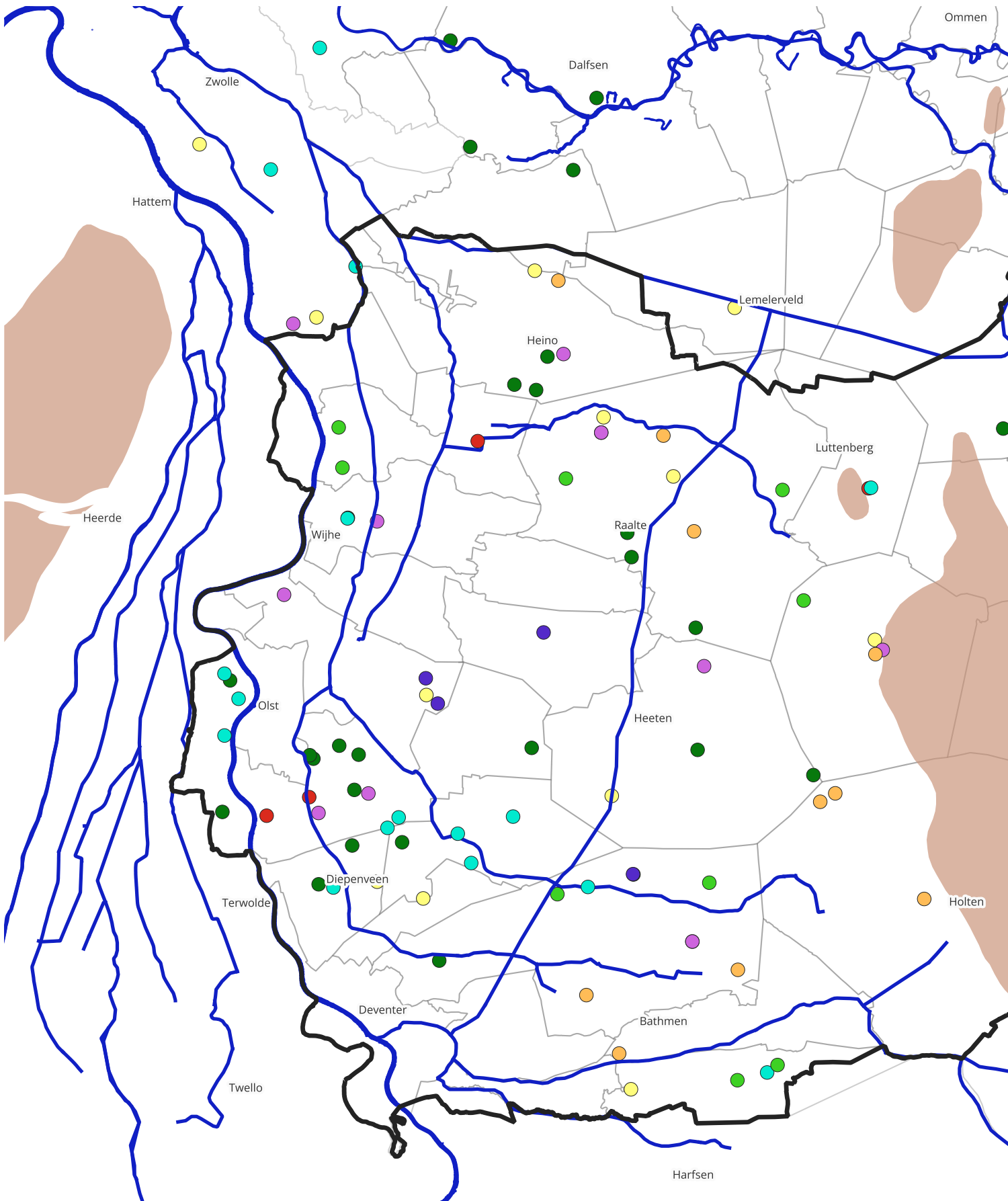
1850-1920: Daglonerswoning: Door de sterke bevolkingsgroei in de 18e eeuw komen er steeds meer inwoners bij die geen landbouwgrond tot hun beschikking hebben. Het gaat om arbeiders bij een boer of landgoed en zij bezitten zelf niet meer dan een enkele melkkoe of geit. In feite zijn deze mensen na de keuterboeren een nieuwe onderklasse. In het IJsselgebied verschenen de meeste van deze woningen omdat hier weinig woeste grond meer beschikbaar was. De plattegrond is eenvoudig. In vergelijking met de katerstede is het woongedeelte groter en zijn de muren hoger opgemetseld. Naast de woonkamer zijn er soms twee kleinere kamers. De voorzijde is voorzien van één deur en één raam en aan de achterzijde is er slechts een staldeur. Het dak wordt net als de katersteden voorzien van riet. Vaak zijn de huisjes grotendeels van hout gebouwd en lijken ze meer op een hut dan een huis. De originele uitvoering is daarom vaak niet bewaard gebleven.

1850-1940: Landgoedboerderijen: Vrijwel alle atypische boerderijen op de oude zandgronden vallen onder deze categorie. De eigenaren hebben meer geld beschikbaar voor bijzondere architectuur en versieringen van de gevel. Typerend voor de Sallandse landgoedboerderijen is dat deze vaak zijn voorzien van kleurrijke luiken met motieven in zandloper- of diabolovorm. De kleuren verwijzen vaak naar het familiewapen van de eigenaar. Soms worden de boerderijen uitgerust met gevelstenen om de band met een adellijke familie te verduidelijken. Soms wordt niet alleen voor de boerderij, maar ook voor de tuin een ontwerp gemaakt, zoals bij landgoed De Gelder.

1947-1965: Wederopbouwboerderijen: Tijdens de Tweede Wereldoorlog worden veel boerderijen vernield, die na de oorlog in nieuwe vorm worden opgebouwd. Deze herstelwerkzaamheden vinden plaats onder leiding van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. Voor de herbouw worden bekende architecten ingeschakeld, waaronder ook van de Delftse School. De boerderijen worden robuust gebouwd en voorzien van een rood pannendak. Qua opzet doen ze denken aan de hallehuizen, maar het volume is groter, de muren hoger en de eerste verdieping is ruimer en voorzien van grote vensters. De voordeur in de voorgevel is vaak weer terug in het ontwerp. De houten gebinten hebben plaatsgemaakt voor constructie van steen en beton. Een terracotta gevelsteen herinnert soms aan de bouwdatum.⁹²

⁹² Jans & Horst & Kemper Alferink, 2013, p. 93-95, 100-107 en 117-119.

Themakaart: Boerderijtypen

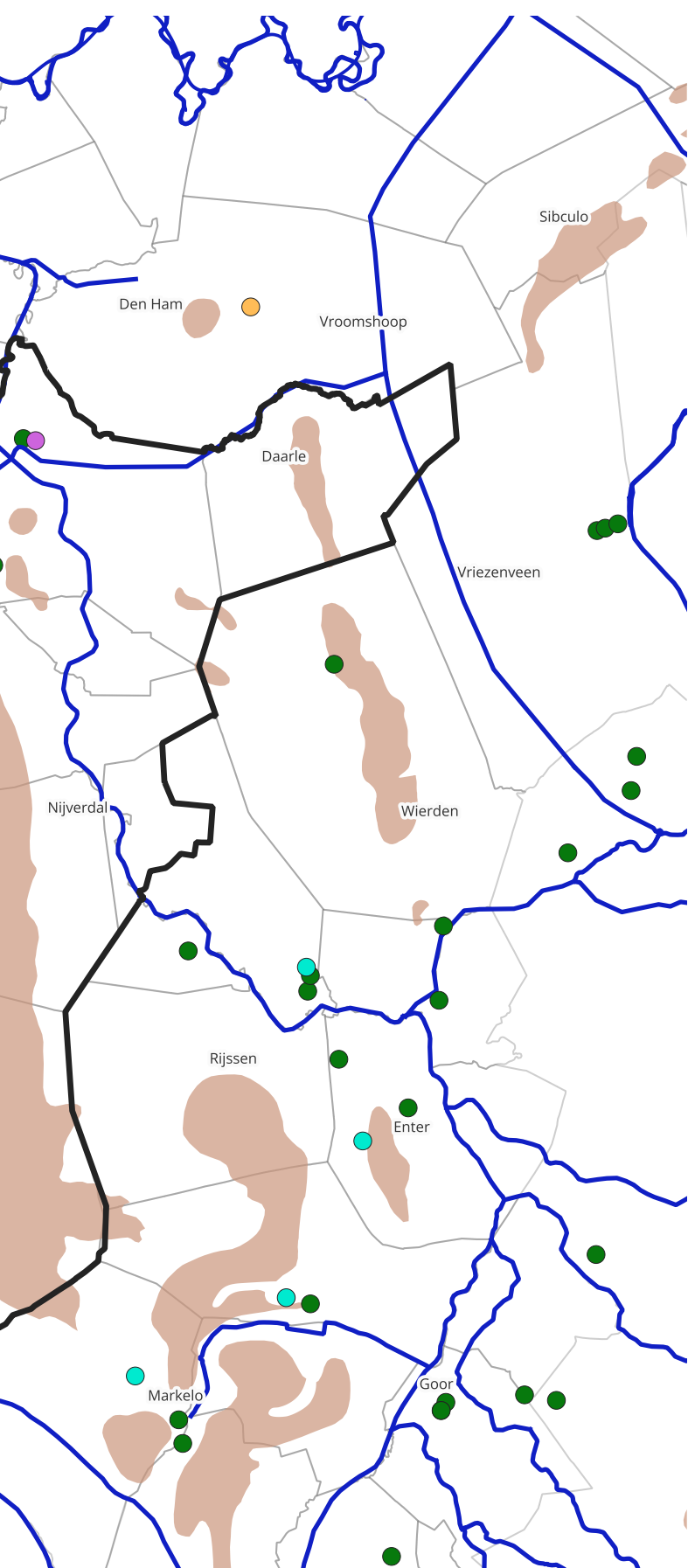
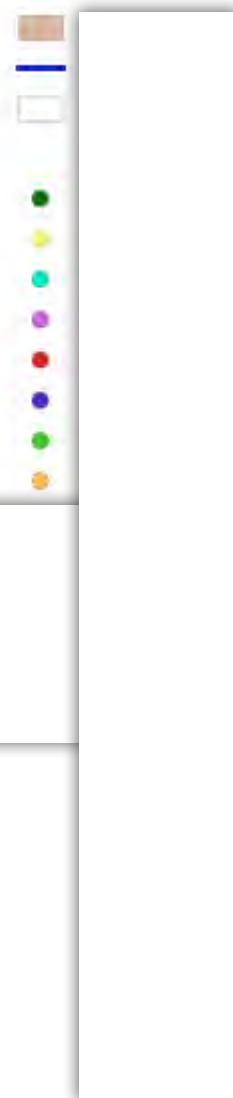

Landschap

Overijssel

Legenda

- Stuwwallen
- Hoofdwaterlopen
- Dorpslandschappen
- Boerderijtypen**
- Hallehuisboerderij
- Krukhuisboerderij
- Dwarshuisboerderij
- Landgoedboerderij
- Katerstede
- Daglonerswoning
- Ontginningsboerderij
- Wederopbouwboerderij

* Kaart is incompleet en bevat monumentale en bijzondere exemplaren.

Aardappelteelt in de omgeving van Schalkhaar. (Martijn Horst)

4.2 ONTGINNING VAN DE SALLANDSE WOESTE GRONDEN

Vanaf halverwege de 18^e eeuw wordt de landbouw steeds meer gezien als een van de hoofdbronnen van de Nederlandse welvaart. Dit komt omdat de handel in deze tijd wordt bemoeilijk door concurrentie en protectie van andere landen, terwijl de voedselprijzen wel blijven stijgen. De discussie hoe het landbouwareaal kan worden vergroot begint en in 1781 verschijnt in 'Tegenwoordige Staat van Overijssel' een pleidooi voor de verdeling van de gemeenschappelijke woeste gronden in Overijssel. Onder deze gronden vallen de nog niet ontgonnen heide-, veen- en moerasgebieden. Volgens schrijver G. Dumbar blokkeren de markegronden de ontginning van nieuwe landerijen. Door de Staten van Overijssel wordt in 1782 voor het eerst een reglement opgesteld voor de verdeling van een marke.⁹³ In de Bataafs-Franse tijd (1794-1814) bemoeit de overheid zich steeds meer met het onderwerp en in 1810 volgt een eerste markeverdelingswet. Het landbouwsysteem op de zandgronden is echter nog sterk afhankelijk van de heidegronden voor begrazing en heideplaggen, wat er waarschijnlijk voor zorgt dat met name in het oostelijke deel van Salland de verdelingen nog niet op gang komen. Vroege markeverdelingen in de IJsselstreek, zoals van Rande en Tjoene bij Deventer, komen waarschijnlijk op gang omdat de stedelijke elite en instellingen als gast- of weeshuizen binnen deze marken meer vertegenwoordigd zijn. Met name de elite stuurt namelijk aan op de veranderingen. Zij hebben de mogelijkheid om te reizen en kennen de landbouwontwikkelingen in omliggende landen. In 1837 volgt een nieuwe Markenwet en door de stijgende grond- en pachtprizen komen meer verdelingen in Salland op gang.⁹⁴

Met de groei van de bevolking, economie en de behoefte aan voedsel worden in de loop van de 19^e eeuw steeds meer ontginningsprojecten gestart, die mensen uit andere streken van het land aantrekken. Mede dankzij de verdelingen van de markegronden neemt de oppervlakte aan cultuurland zo snel toe.⁹⁵ ⁹⁶ In de periode 1835-1860 worden ongeveer 82 van de 94 Overijsselse marken verdeeld en gaat het landschap flink op de schop. Iets minder dan de helft van de woeste grond wordt omgezet in weiland, een kwart in bos en een derde in bouwland. Vrijwel alle marken in het IJsseldal tussen Zwolle en Deventer worden al voor 1851 eeuw verdeeld: Wijthmen, Harculo, Oldeneel, Spoolde, Heino, Raalterwoold, Ramele, Wangele, Pleegst, Middel en Duur, Hengforden, Rande, Tjoen, Borgele, Averlo en de Gooiermarke.⁹⁷ Voor de overgebleven markegronden volgt in 1886 tot slot een meer dwingendere verdelingswet.⁹⁸

Verdelingen van de marken leveren vaak een discussie op over de positie van de keuterboeren bij de verdelingen. Zij zijn immers geen gewaarde boer waarbij het recht op een deel van de markegrond helder is, maar pachten een gedeelte van de gemeenschappelijk grond. Bij de verdelingen wordt uiteindelijk toch vaak rekening gehouden met de keuters en krijgen zij een deel van de markegrond toegewezen waar zij zich vestigen. In de voorgaande eeuwen komt dit soms ook voor als een keuter wordt beloond voor verrichte diensten.⁹⁹ Voor veel keuterboeren is het ontginnen van een stuk grond, met name in de eerste jaren, een moeizame onderneming. Een gebrekkige afwatering, belastingen en diverse afdrachten aan pacht en tienden maken het vaak niet eenvoudig om het hoofd boven water te houden.¹⁰⁰

Dit staat in schril contrast met landgoedeigenaren die soms van de verdelingen profiteren. Zij beplanten heideterreinen en stuifzanden in de 19^e eeuw vaak met naaldbossen.¹⁰¹ Vanaf 1888 wordt op Overijssels en Gelders initiatief de Nederlandsche Heidemaatschappij opgericht die zich ook hoofdzakelijk richt op de bosbouwtechniek, maar ook op bevloeiing van landerijen en bodemverbetering. Deze methoden moeten de mogelijkheden voor ontginningen van de heidegronden verbeteren en de productiviteit van de bodem verhogen.¹⁰² De Heidemaatschappij

⁹³ Demoed, 1987, p. 23-27.

⁹⁴ Haartsen & Storms, 2009, p. 96.

⁹⁵ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 330.

⁹⁶ Coster, 1996, p. 9.

⁹⁷ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 313 en 331.

⁹⁸ Savenije, 2023, p. 11.

⁹⁹ Canon van Nederland, z.d., 1849 De markeverdeling.

¹⁰⁰ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 313.

¹⁰¹ Bijlsma & De Waal & Hommel, 2018, p. 11.

¹⁰² Savenije, 2023, p. 34.

Houtweg
 Groot Nieuw
 Nieuw
 Oude
 Vloegth

Gang by het Nieuw

Land van de Regt

Schoonheids

Nictor

Vloegth

Vloegth

Vloegth

Kleinsteven

Hoeksteven

Spooij

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

Land

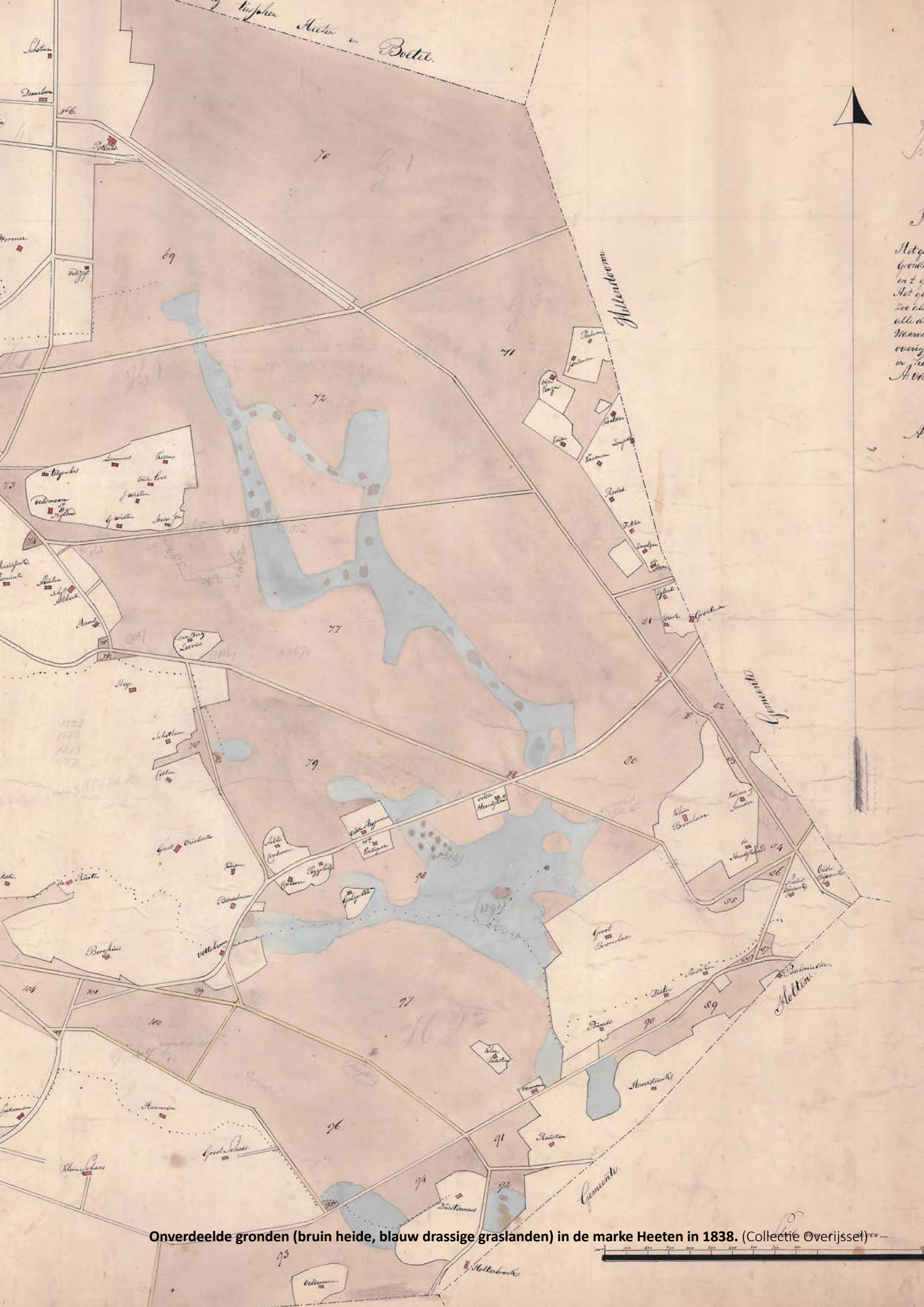
Land

Land

Land

Land

Land

Onverdeelde gronden (bruin heide, blauw drassige graslanden) in de marke Heeten in 1838. (Collectie Overijssel)

Autoweg op de Holterberg in de jaren 60. (Eigen collectie)

werkt in opdracht overheden, eigenaren van landgoederen en organisaties die grond bezitten. In Salland wordt bijvoorbeeld gewerkt in opdracht van de Oranjesbond, een organisatie die met ontginningswerkzaamheden het opkomende socialisme op het platteland wil remmen. Zij laten in 1913 op de Lemelerberg 'Park 1813' aanleggen, een openbaar toegankelijk recreatiepark met bossen en heide dat wordt ontworpen door de landschapsarchitect Pieter Watzel.¹⁰³

Een nieuw fenomeen is dat rond 1936 een autoweg wordt toegevoegd aan Park 1813, niet ter ontsluiting, maar als belevingsroute. Ook verschijnt het theehuis dat nog steeds bestaat. Het past binnen de ontwikkeling begin 20ste eeuw waarbij de beleving van de autowegen, geïnspireerd op Amerikaanse 'parkways' zoals rond New York, steeds meer aandacht krijgt. Wegen krijgen een aantrekkelijk traject door het landschap met vloeiende bochten en beplanting met bomen en struiken. Een ander voorbeeld is de Nijverdalse Bergweg die in 1929 wordt geopend en die uitzichten biedt over de Holterberg.¹⁰⁴

Vanaf eind 19^e eeuw is ook nog een ander geluid in opkomst, namelijk dat van de natuurbescherming. Door alle ontginningen, stadsuitbreidingen en infrastructuur krimpt het oppervlakte aan natuur, wat landelijk leidt tot de oprichting van Natuurmonumenten in 1905.¹⁰⁵ Staatsbosbeheer is weliswaar al actief sinds 1899, maar richt zich primair op de aanplant van bossen voor de houtproductie. In Overijssel wordt ter bescherming van het landschap in 1925 ook Het Oversticht opgericht en in 1932 volgt Het Overijsselsch Landschap.¹⁰⁶ Veel van deze organisaties werven in de 20ste eeuw terreinen met bos en heide. Ook sommige landgoedeigenaren besluiten hun terreinen over te dragen, vaak omdat zij in financieel zwaar weer verkeren. Zo besluit de Twentse bankier Abraham Ledebor zijn grond en het in 1925 gebouwde chalet op de zuidzijde van de Lemelerberg over te dragen aan Landschap Overijssel.¹⁰⁷ De Lemelerberg groeit zo uit tot een groot natuur- en recreatiegebied. Dankzij de Natuurschoonwet uit 1928 stellen landgoedeigenaren in ruil voor belastingvoordeel ook steeds meer landgoederen open voor publiek.

Natuurmonumenten neemt gronden over van landgoed Sprengenberg

“Natuurmonumenten toonde zich gisteren uiterst tevreden met de nieuwe aanwinsten, die grote natuurlijke waarden hebben. Zij maken beiden deel uit van gebieden die door het rijk zijn aangewezen als mogelijke toekomstige nationale parken. Het Bergherbos (ongeveer 1800 hectare) ligt in het nationaal park 'Montferland'; De Sprengenberg (ongeveer 900 hectare) ligt deels in het park 'Haarler en Holterberg'. [...] De Sprengenberg bestaat uit heidevelden en naaldbossen met op enkele plaatsen markante wintereiken en jeneverbessen. De terreinen zijn op wegen en paden toegankelijk voor het publiek.”

Trouw, 18 december 1984

¹⁰³ Savenije, 2023, p. 58-59.

¹⁰⁴ Van Dam, 2022, In: *CASCADE bulletin voor tuinhistorie (4/4)*.

¹⁰⁵ Natuurmonumenten, z.d..

¹⁰⁶ Het Oversticht, z.d..

¹⁰⁷ Landschap Overijssel, z.d..

Voederbieten in de omgeving van Wesepe. (Martijn Horst)

Landbouw in de moderne tijd

De veeteelt in Salland kent in de eeuwen na 1650 flinke veranderingen. De ossenweiderij wordt vanaf de 18^e eeuw kleinschaliger en er vindt een omslag plaats naar het houden van kalveren en koeien.¹⁰⁸ Door veeziektes in de 18^e eeuw varieert het aantal runderen flink, maar in de 19^e eeuw nemen de aantallen geleidelijk toe. Er zijn wel grote verschillen tussen het IJsselgebied en het binnenland. In 1800 beschikt de gemiddelde boer in de westelijke helft van Salland, met 4,5 tot 9 stuks vee, over relatief veel runderen. Een boer in het oosten heeft gemiddeld slechts 3-4,5 stuks. Een vergelijkbare stijging is te zien wat betreft het aantal varkens, maar zowel voor runderen als varkens geldt dat de stijging flink achterblijft vergeleken met de snel stijgende bevolking tussen 1600-1800.¹⁰⁹ Het aantal paarden daalt vanaf de 17^e eeuw. Met name de grote paardenhouderijen die fungeren als fokkerij verdwijnen.¹¹⁰ Voor schapen geldt dat er tot in de 19de eeuw nog enorme kuddes bestaan, maar ook hier nemen algehele aantallen af.¹¹¹

De akkerbouw maakt ook aanzienlijke veranderingen door. In de 18^e eeuw verschijnt de aardappel en in de 19^e eeuw wint de knol steeds meer terrein, ten koste van boekweit. De aardappel stelt namelijk minder eisen aan de bodem en is rijker aan calorieën.¹¹² De teelt van diverse gewassen als spelt en vlas neemt in de 19^e eeuw sterk af.^{113 114} De fruitteelt op de landgoederen neemt vanaf de 18^e eeuw juist toe. De tuin wordt een steeds belangrijker onderdeel van het landgoed en nieuwe soorten fruit zoals perenrassen verschijnen. Er wordt steeds meer geëxperimenteerd met het snoeien van fruitbomen, zoals in de vorm van leibomen. Tussen 1870-1960 leggen boeren in de IJsselstreek, aangewakkerd door de lage graanprijzen, steeds grotere boomgaarden aan. In eerste instantie met name op de vruchtbare oeverwallen, maar ook meer landinwaarts in het komkleigebied. Diverse rassen appels, peren, pruimen en kersen verschijnen.

In de 20ste eeuw gaan de veranderingen in een stroomversnelling en is de melkveehouderij flink in opkomst.¹¹⁵ Door de introductie van kunstmest neemt de teelt van groenvoeders als knollen, wikke en spurrie af. Rond 1930 wordt mais geïntroduceerd als voeding voor varkens en kippen. De teelt gaat op de zandgronden vooral ten koste van de teelt van rogge en voederbieten.¹¹⁶

De spreiding van de teelt aan gewassen is te zien in de Landbouwatlas van 1959. Er wordt op dat moment ook nog relatief veel rogge en haver verbouwd, maar ook consumptieaardappelen hebben aan terrein gewonnen. Er worden relatief veel paarden gehouden, met name in de oostelijke helft van het gebied. Varkens en kippen zijn ook ruim aanwezig, maar het aantal schapen is inmiddels beperkt. Verder zijn er in het gebied vooral veel runderen. In het zuiden van het gebied is dit nog veel roodbont-vee en in het noorden meer zwartbont.¹¹⁷ Runderen die al eeuwenlang in het gebied voorkomen zijn het Maas-Rijn-IJssel-ras en het Fries-Hollandse ras. De Bonte Bentheimer is sinds de 19^e eeuw een varkensras dat veel voorkomt en vanaf de 20^e eeuw komt hier het brandrode rund bij.¹¹⁸

De fruitteelt neemt vanaf 1960 door een laag blijvende fruitprijs en stijgende kosten flink af. De voorloper van de Europese Unie verstrekt vanwege een overproductie in Europa zelfs enige tijd een subsidie op het rooien van boomgaarden. Ruim 90% van het areaal aan boomgaarden verdwijnt.¹¹⁹ Vanaf de jaren 80 verschijnen er echter ook nieuwe specialisaties zoals asperges, zonnebloemen en zelfs wijnbouw.

¹⁰⁸ Van de Wetering, 2015, p. 45.

¹⁰⁹ Van Bath, 1977, p. 509 en 544.

¹¹⁰ Bieleman, 1990, p. 545.

¹¹¹ Dirx, 1997, p. 86.

¹¹² Jansen & Jansen & Schroor, 1990, p. 312.

¹¹³ Sickes, 1893, p. 25-40.

¹¹⁴ Bakels et al., 2017, p. 119.

¹¹⁵ Le Rutte & Hopster & Bemer, 2012, p. 14-17 en 27.

¹¹⁶ Van Wijk et al., 1993, p. 9.

¹¹⁷ Van Houten & Rinsema, 1959, kaart 26-30.

¹¹⁸ Stichting Zeldzame Huisdierrassen, z.d.

¹¹⁹ Le Rutte & Hopster & Bemer, 2012, p. 27.

Een trein doorkruist in de jaren 50 via het 'spooravijn' de Sallandse Heuvelrug. (Eigen collectie)

4.3 NIEUWE LAND- EN WATERWEGEN BEVORDEREN DE HANDEL

Het Sallandse landschap zoals het eruit zag tot aan begin 19e eeuw is nu nog moeilijk voor te stellen. Verspreid tussen de grote vlakten met heide, moeras, venen, vennen liggen her en der bossen en gehuchten met akkers en weidegronden. Het aantal wegen is zeer beperkt en deze zijn voor een groot deel van het jaar vrijwel onbegaanbaar. Het meeste vervoer vindt plaats over de rivieren en beken. Een reis duurt daardoor al snel een groot deel van de dag en is kostbaar vanwege de vele afdrachten van tol onderweg. Voor het waterpeil van de IJssel geldt dat het een groot deel van het jaar te laag is om goederen te vervoeren richting de Hollandse steden. De bevaarbaarheid van de Schipbeek en Regge is ook vaak slecht, net als de vaart richting Raalte.¹²⁰ Voor zowel boeren als handelaren moeten dit forse beperkingen zijn geweest.

Oprichting van postroutes door Salland richting Hamburg en Osnabruck

“Kopij. LODEWIJK NAPOLEON, door de gratie Gods en de constitutie des koninkrijks, Koning van Holland, Connétablè van Frankrijk. Wij hebben besloten en besluiten : Oprigting van den paarden-post. Art. 1. De paarden-pöst wordt binnen de grenzen van Ons koninkrijk opgerigt. Postrouten en poststations. De volgende post-routen en stations worden gevestigd; [...] Van Amsterdam naar Bremen en Hamburg, over Naarden en Deventer. Op deze post-route worden posthuizen gestationeerd, te Amsterdam, te Naarden, te Amersfoort, te Voorthuizen, Apeldoorn, Deventer, Holten, Almelo en Ootmarsum. [...] Van Amsterdam naar Osnabruck, over Utrecht, Deventer en Delden. Op deze post-route worden posthuizen gestationeerd, te Amsterdam, te Loenen, te Utrecht, Amersfoort, Voorthuizen, Apeldoorn, Doeventer, Holten en Delden.”

Koninklijke courant, 12 oktober 1809, p. 1.

Vanaf begin 19^e eeuw worden er maatregelen genomen om het wegennetwerk te verbeteren. In 1829 besluit het Rijk om een verharde verbinding van Deventer richting Oldenzaal en Duitsland te financieren. De Provincie steunt vervolgens in 1852 de aanleg van de weg van Zwolle naar Hengelo.¹²¹ In de periode 1820-1860 wordt in totaal ongeveer 700 kilometer aan wegen aangelegd.¹²²

Tussen 1850 en 1859 worden in Overijssel ook diverse kanalen aangelegd door de Overijsselse Kanalisatie Maatschappij. In 1851 wordt het eerste tracé aangelegd dat gedeeltelijk via de Nieuwe Wetering richting de Regge loopt. Het werk wordt met de hand uitgevoerd door honderden arbeiders. Zij verhogen de oevers aan weerskanten om zo geschikte ‘jaagpaden’ te creëren, waarover de schepen kunnen worden getrokken. Vervolgens wordt het tracé tussen de Regge en Almelo opgeleverd en tot slot in 1858 de zijtak van het kanaal richting Deventer.¹²³ Aanleg van deze kanalen vindt plaats ten behoeve van de verveningen, voor het vervoer van de Twentse textielgoederen en om de vestiging van nieuwe industrie langs de kanalen te bevorderen. Deze doelen slagen ten dele omdat het spoor het transport van textiel al snel op zich neemt. Ter hoogte van Lemelerveld en Raalte ontwikkelen na de aanleg wel nieuwe bedrijven.¹²⁴

¹²⁰ Coster, 1996, p. 10 en 15.

¹²¹ Bos & Van der Ploeg, 1989.

¹²² Coster, 1996, p. 17.

¹²³ Bos & Van der Ploeg, 1989.

¹²⁴ Spek & Zeiler & Raap, 1996, p. 180.

Melkvee in de omgeving van Diepenveen. (Martijn Horst)

Vanaf de jaren 60 bereiken ook de eerste treinen Overijssel dankzij de aanleg van een spoorlijn tussen Amersfoort en Zwolle, waaraan de Provincie opnieuw bijdraagt.¹²⁵ In 1881 is ook de lijn tussen Zwolle en Almelo gereed. Deventer wordt iets later goed ontsloten met een lijn vanaf Apeldoorn in 1888, die hetzelfde jaar nog wordt doorgetrokken richting Almelo. Door de verbeterde verbindingen, zoals richting Zwolle, raken boeren steeds meer betrokken bij de internationale markteconomie. Zij kunnen hun producten eenvoudiger op de markt brengen en nemen de mest uit de stad vervolgens weer mee terug.¹²⁶

4.3 MESTSTOFFEN EN INNOVATIES VERANDEREN DE LANDBOUW

In de Bataafs-Franse Tijd (1795-1814) neemt de behoefte aan meer technische kennis over landbouw toe. Napoleon voert in Nederland een bestuurlijke reorganisatie door, die overigens door Willem I na 1814 grotendeels weer wordt teruggedraaid. Hierna stagneert het overheidsbeleid enige tijd, maar toch is deze periode het begin van plannen vanuit het rijk voor een modernisering van de landbouw. Zo wordt in 1799 een wet aangenomen 'ter voorkoming en afwending van de runderpest'. In de wet is een schadevergoeding opgenomen voor boeren waarvan het vee geruimd dient te worden vanwege de ziekte. Er is echter nog nauwelijks een beeld van de aantallen vee in de provincies en de hectares aan gewassen die worden geteeld. Daarom wordt besloten tot een algehele inventarisatie, waarvan het verslag in 1803 wordt uitgebracht in het 'Magazijn van de Vaderlandschen Landbouw'. Het magazijn dat tot 1813 jaarlijks wordt uitgebracht beschrijft nieuwe innovaties en gewassen waarmee wordt geëxperimenteerd in de provincies.¹²⁷ Zo wordt in 1807 de teelt van Egyptische gerst (ook wel naakte gerst) aangeprezen door J. Teding van Berkhout, die woont op havezate Hoenloo bij Olst. De opbrengst zou door het dunne vliesje veel beter zijn ten opzichte van de gewone gerst.¹²⁸

Inzameling van geld voor Sallandse boeren

"In de gemeenten Diepenveen, Markelo en Raalte hebben zich enkele gevallen van de besmettelijke longziekte voorgedaan, doch in de gemeente Deventer zijn daaraan sedert Junij 1843 tot 21 Junij 1844, 265 stuks aangetast en 223 gestorven. Deze ramp drukte zoo zwaar op minvermogende lieden, die voor een gedeelte hun bestaan uit die runderen, meestal melkvee, trokken, dat wij, op daartoe gedaan aanzoek van de regering der stad Deventer, eene provinciale collecte hebben uitgeschreven, welke de som van f3,135.87 heeft opgebracht, die wij onder de slagtoffers dier ramp sedert 1 januarij 1843, op de volgende wijze hebben verdeeld, als: in de stad Deventer f2,843.48, in de gemeenten Diepenveen f51.05, IJsselmuiden f 12.50, ambt Ommen f42.85, Markelo f83.601, Olst f 5.90, Raalte f96.49."

Algemeen Handelsblad, 10-08-1844, pag. 1

Jacob Kops, één van de auteurs van het magazijn, constateert dat men in het buitenland al veel verder is met de modernisering. Hij pleit daarom voor een 'Kabinet van landbouwkundige werktuigen', dat in 1808 wordt opgericht. De eerste editie is in Amsterdam, maar edities in meer

¹²⁵ Coster, 1996, p. 17.

¹²⁶ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 313.

¹²⁷ Coster, 1996, p. 9.

¹²⁸ Teding van Berkhout, In: Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, 1807, p. 151-153.

Een landbouwtentoonstelling op landgoed Duivecate in Hellendoorn in 1908. (Oald Heldern de Noaberschap)

steden volgen. Het is de start van een golf aan landbouwtentoonstellingen later, waaronder ook in Deventer. Vervolgens richt Kops, eveneens naar Frans voorbeeld, per provincie een 'Commissie van Landbouw' op, met als hoofdzakelijke doelen het veredelen van zaden en gewassen en het geven van voorlichting over nieuwe landbouwmethoden. Met het opstappen van Kops in 1816 en bij gebrek aan een nieuwe nationale voortrekker raken de commissies echter stuurloos.

Rijkere boeren en ondernemers in Salland en Twente kunnen het zich als eerste permitteren om te experimenteren met nieuwe veerassen uit het buitenland. Zo haalt Thomas Ainsworth in 1834 een Engels-Chinees varkensras richting Goor. Hij laat deze varkens zien tijdens een veekeuring in Delden en in de jaren die hierop volgen wordt er flink geëxperimenteerd met het kruisen van dit ras met het inlandse vee. In 1839 volgt Robert Campbell zijn voorbeeld met forse indische varkens die hij van Java richting Nijverdal laat komen. De nieuwe 'bonte varkens' die ontstaan worden sneller vet en de kwaliteit van het vlees wordt hoger ingeschat. Om deze reden zijn de varkens al snel overal in Salland te vinden.¹²⁹

Op aandringen van statenlid J. Zeehuisen en koning Willem III wordt in 1851 de 'Overijsselsche Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw, Tuinbouw en Nijverheid' opgericht. Tien jaar eerder was ook al de 'Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart' opgericht door B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis. Deze aristocraat zet zich samen met belangrijke tijdgenoten als geoloog W.C.H. Staring en W.J. baron van Dedem in voor het verbeteren van de landbouw in de provincie.¹³⁰ Al snel krijgt de maatschappij een Twentse tak en volgen er lokale afdelingen. Het hoofdzakelijke doel blijft het verspreiden van kennis, wat vaak weer gebeurt met landbouwtentoonstellingen. Zo vindt in Deventer een geslaagde editie plaats en in de jaren die volgen zijn vee, veldproducten en landbouwwerktuigen te zien in Olst en Bathmen en elders verspreid door de provincie.

Een andere manier waarop de kennis wordt verspreid is via een landbouwalmanak en de vakbladen die leden mogen inzien. Er wordt veel geëxperimenteerd met nieuwe gewassen en sommige afdelingen stellen een budget beschikbaar voor de aankoop van tuinzaden en vruchtbomen. In 1860 wordt bij Deventer de eerste Nederlandse landbouwproeftuin opgericht. Op 3 bunder grond wordt onderzoek gedaan naar het kweken van gewassen, verschillende manieren van zaaien en poten en plantenziektes. Van de resultaten wordt verslag uitgebracht aan de leden. Vanaf hetzelfde jaar krijgen de leden tevens de nieuwe landbouwalmanak van W.C.H. Staring. Met name rond Deventer neemt het ledenaantal een vlucht en worden er tevens veekeuringen gehouden.¹³¹

4.4 AKKERBOUW IN DIENST VAN DE VEEHOUDERIJ

Tweede helft van de 19e eeuw wordt Nederland overspoeld met goedkope granen uit het buitenland, wat een verdere omslag naar veeteelt stimuleert.¹³² De Sallandse rundveestapel groeit enorm, wat in het bijzonder geldt voor de komkleigebieden langs de IJssel. De agrarische bedrijfsvoering wordt intensiever en de verwerking gebeurt steeds vaker centraal, zoals op een slachterij of in een aardappelmeelfabriek. De groei is te zien aan de kilo's boter die naar de markten van Deventer, Zwolle en Kampen worden gebracht. In 1820 is de gezamenlijke opbrengst nog 0,8 miljoen kilo, in 1850 is dit al gestegen naar 2 miljoen kilo en in 1871 wordt maar liefst de 3 miljoen kilo vermarkt. De stijging van het aantal koeien gaat in Salland ten koste van het aantal schapen en paarden, maar het aantal varkens wordt wel bevorderd. Dit komt omdat bij de melkproductie karnemelk en 'vleutemelk' overblijft als restproduct, wat wordt gevoerd aan de varkens. Dit resulteert in een toename van het aantal worstenmakers en slagerijen. Zo zijn er in Wijhe in 1846 al 5 grote en 9 kleinere spekslagers.¹³³

¹²⁹ Coster, 1996, p. 9-11 en 18.

¹³⁰ Jansma & Jansma & Schroor, 1990, p. 313-314.

¹³¹ Coster, 1996, p. 24-25.

¹³² Segers, In: De Levende Natuur, 103(5), p. 178.

¹³³ Coster, 1996, p. 17-18.

Melkblikken worden ingezameld bij de melkfabriek in Hellendoorn. (Evelyn Ligtenberg, Historische Vereniging Hellendoorn)

Gemengde landbouw op landgoed Rozendaal

“N.P.M. van Bael, Notaris te Heino, zal op Maandag den 27 September 1858, 's morgens te 9 ure, op het Landgoed, het ROOZENDAAL, te Heino, publiek verkoopen: 2 PAARDEN, 6 KOEIEN, 4 PINKEN, 3 KALVEREN en 2 guste VARKENS, 2 BOEREN WAGENS, een GIERBAK, PLOEG, EGGEN, waaronder een zware dito, SLEDE, KARNMOLEN, BOERENGEREEDSCHAPPEN, PAARDENTUIGEN, KARNTON, MELKVATEN, TONNEN en MELKVLOTEN. Verder ongeveer 100 Voer beste MEST, in Perceelen liggende in de Potstal en nagenoeg '300 N. El dubbele RIKKING van IJzerdraad met derzelve PALEN en HEKKEN, benevens al de Houten RIKKINGEN met PALEN op voornoemd Landgoed staande. Voorts eenige volle en ledige BIJENKORVEN, SCHEPKORVEN en wat verder zal werden voorgebracht.”

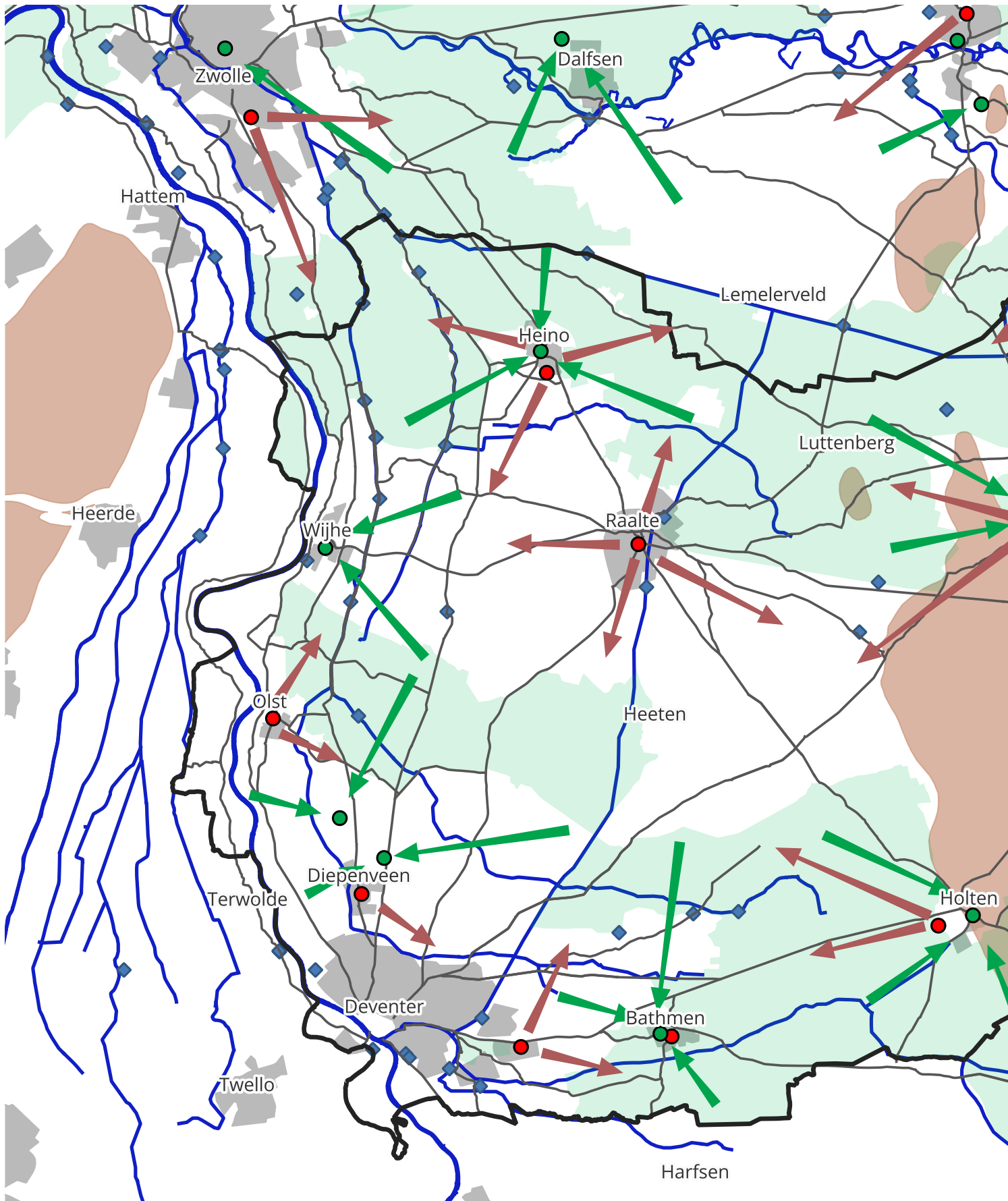
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 17-09-1858, p. 3.

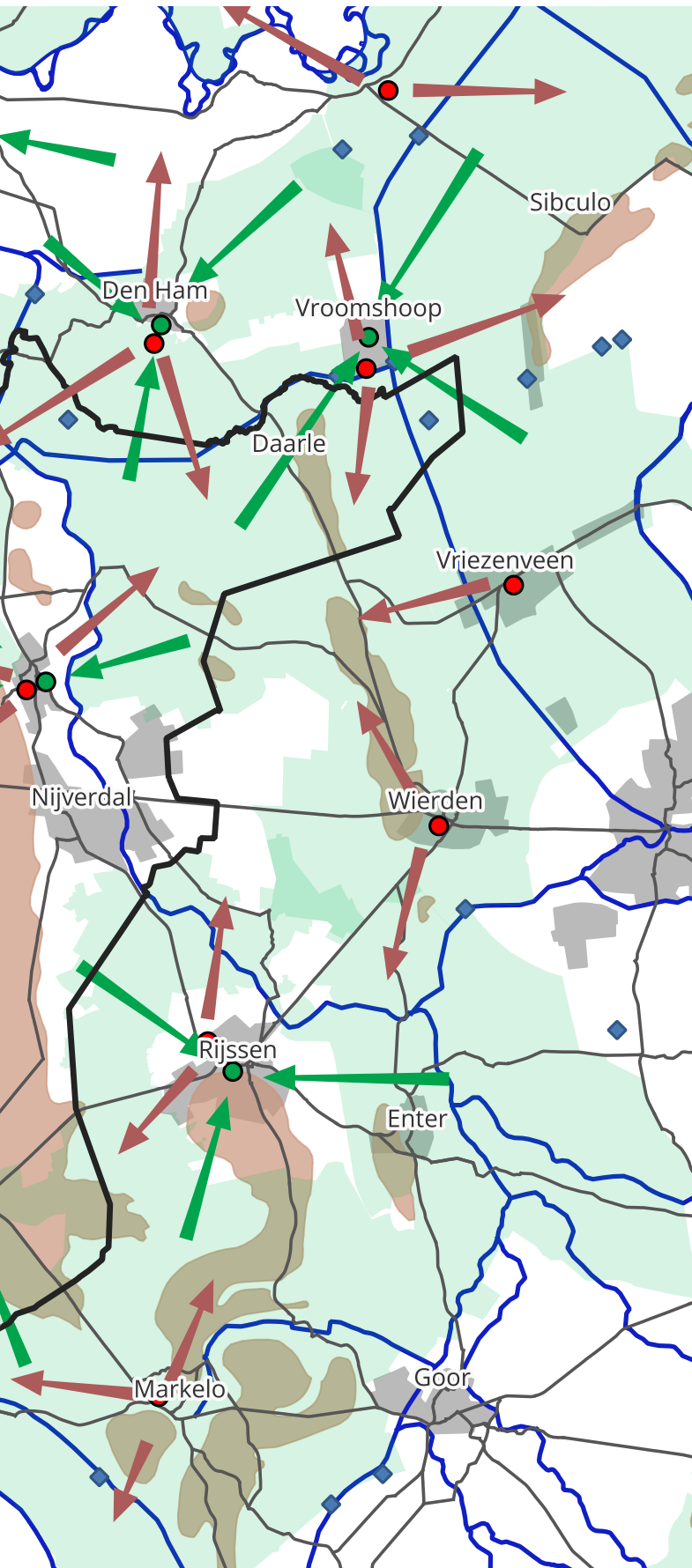
Gemengde landbouw op erf Jalink in Heino

“De Notarissen SPITZEN te Heino en VAN RHIJN te Raalte zullen op Zaterdag 29 Juli, 's morg. 9 uur, ten huize van JALINK te Heino, VERKOOPEN: Een paard, & melkkoeien, kalf, 2 varkens, kledewagen, kar, bouw en melkgereedschappen, honigpers, bijenkorven, hooi, rijzen, eenige akkers rogge, haver, aardappelen; voorts: kabinet, bureau, kastje, bedden met toebehooren, klok, stoelen, tafels, aardewerk en verderen inboedel.”

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 21-07-1882

Themakaart: Intensivering van het landgebruik

Legenda

Landschap

Stuwwal

Hoofdwaterlopen

Nieuwe ontwikkelingen

Ruilverkavelingen

Stadsuitbreidingen

Wegen

Gemalen

Zuivelfabrieken

Landbouwcoöperaties

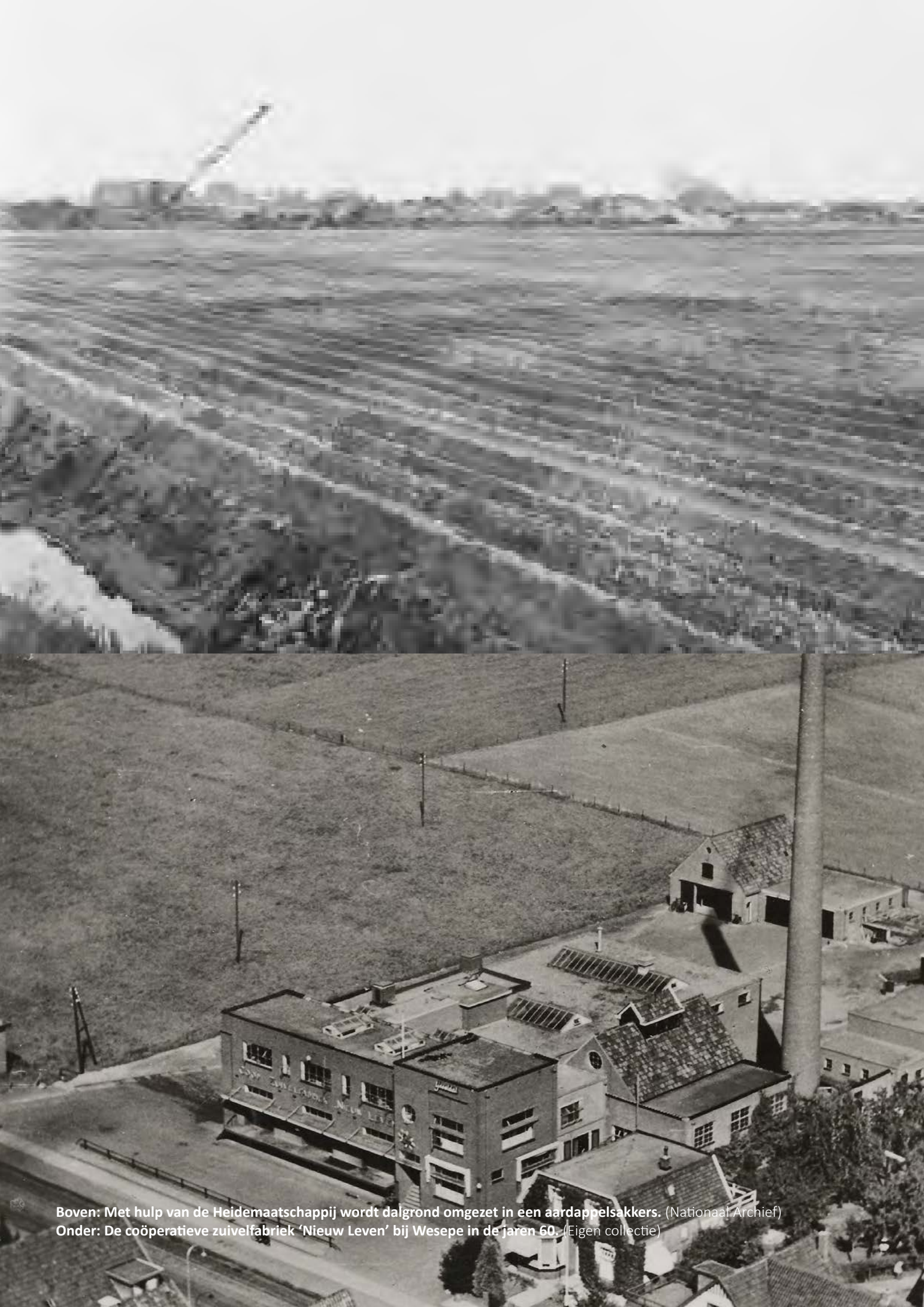

Transport melk

Transport zaden, kunstmest
en bodemverbeters

Boven: Met hulp van de Heidemaatschappij wordt dalgrond omgezet in een aardappelsakkers. (Nationaal Archief)
Onder: De coöperatieve zuivelfabriek 'Nieuw Leven' bij Wesepe in de jaren 60. (Eigen collectie)

Eén van de verbeteringen die een intensievere landbouw mogelijk maakt is de opkomst van nieuwe meststoffen. Zo valt in landbouwbladen uit deze tijd te lezen dat men hamert op mest, mest en nog eens mest.¹³⁴ De meest uiteenlopende stoffen worden hiervoor aangeboden, zoals *guano*. Deze poep van vogels en vleermuizen wordt geïmporteerd uit Zuid-Amerika en lokaal aangeboden in bijvoorbeeld Raalte en Deventer.¹³⁵ Vanaf de jaren 70 wordt er in Overijssel voorzichtig meer gebruik gemaakt van kunstmest. In combinatie met de aanleg van gemalen en de verbreding kanalen zorgt dit wondermiddel ervoor dat rond 1920 zelfs de meest drassige gronden geschikt worden voor ontginning. Zo wordt het hoogveengebied rond Daarle en oostelijker afgegraven en verscheept. De toplaag van het veen, het 'bonkveen', wordt vervolgens weer teruggebracht en verploegd met het onderliggende zand. De gronden die zo ontstaan worden ook wel dalgronden genoemd.

“GUANO OF VOGELMEST

Deze is in Zakjes van ongeveer 50 Nederlandsche ponden te verkrijgen bij den Heer R. KRONENBERG te Deventer, a f. 8.- de 50 Nederlandse ponden.”

Overijsselsche Courant, 30 januari 1844, p.3.

Vanaf eind 19e eeuw ontstaan er ook steeds meer samenwerkingsverbanden, vaak in de vorm van coöperaties. Deze samenwerkingen zijn soms gericht op inkoop van mest- en grondstoffen, maar het kan ook gaan om gezamenlijke productie zoals bijvoorbeeld bij een zuivelfabriek. Andere vormen zijn de groenten- en fruitveilingen, boerenleenbanken en aardappelmeel-, suiker- en strokartonfabrieken. De leden van de inkoopcoöperaties kunnen voordelig grote partijen bestellen met kunstmest, bodemverbeteraars en veevoer. Ook wordt onderwijs steeds belangrijker en wordt bijvoorbeeld in Holten een eerste landbouwonderwijzer aangesteld. Via bladen, lezingen en cursussen voorlichting gegeven over de modernisering van zowel boerderijen, landerijen en afwatering. Het belang van hygiëne wordt steeds meer ingezien en er worden alternatieven gezocht voor de oude potstal.¹³⁶ In de bladen als 'De Overijsselse Landbouwer' en de landbouwalmanakken worden nieuwe gewassen, machines en bestrijdingsmiddelen aangeboden.

Steeds meer bouwlanden worden in deze periode omgezet in grasland en gewassen die worden gehouden als veevoer. De veehouderij is niet langer in dienst van de akkerbouw, maar de akkerbouw steeds meer in dienst van de veehouderij. Begin 19e eeuw wordt voor het eerst gebruik gemaakt van prikkeldraad en vanaf 1920 brengt de mechanisatie ook landmachines als trekkers. Deze twee uitvindingen maken het mogelijk om het landschap efficiënter in te richten. Toch duurt het, mede dankzij het gebruik van houtwallen en hagen voor geriefhout en het uitblijven van ruilverkavelingen in het zuidelijke deel van Salland, nog tot na de oorlog voordat deze grote veranderingen op gang komen.^{137 138}

¹³⁴ Coster, 1996, p. 37.

¹³⁵ Overijsselse courant, 30 januari 1844, p. 2.

¹³⁶ Coster, 1996, p. 29, 41, 56-58 en 61.

¹³⁷ Segers, In: *De Levende Natuur*, 103(5), p. 175.

¹³⁸ Coster, 1996, p. 66.

Ultiem doorgevoerde ruilverkavelingen tussen Daarle en Den Ham. (Nico Kloek)

4.5 RUILVERKAVELINGEN NA DE TWEDE WERELDOORLOG ZORGEN VOOR EFFICIËNTIE

In 1924 wordt de Eerste Ruilverkavelingswet aangenomen die moet zorgen voor een samenvoeging van verspreide percelen, het verruimen van percelen en het verbeteren van de ontsluiting en ontwatering. De Cultuurtechnische Dienst krijgt als overheidsorgaan de leiding over al deze projecten in Nederland.¹³⁹ Dit leidt in het zuiden van Salland echter nog niet snel tot veranderingen. De Heidemaatschappij probeert de boeren daarom te overtuigen en organiseert rond 1925 lezingen over de noodzaak van de ruilverkavelingen, in onder andere Bathmen, Diepenveen, Heeten en Deventer.¹⁴⁰

“DEVENTER, 18 Aug. Heden werd alhier een vergadering gehouden van de afdeling Deventer en omstreken van de Nederlandsche Heide-Mij. [...] Voorzitter was de heer P. W. van Doorninck. [...] Bij de bespreking over het maken van propaganda in het komende seizoen, stelde de heer Van Leusen voor, om lezingen te doen houden over de ruilverkaveling van gronden. Besloten werd dat lezingen zullen worden gehouden in Bathmen, Diepenveen, Heeten en Deventer. Voor een speciale propaganda te Bathmen werd op voorstel van den heer Van Leusen besloten, dat men zich in verbinding zou stellen met de vereeniging „Jong Bathmen”

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 19 augustus 1925, p.2.

111

Toch komen de ruilverkavelingen pas na de oorlog op gang. Wat hierbij helpt is dat er in 1954 een nieuwe wet volgt. Vanaf dat moment gaat de ruilverkaveling door als minimaal de helft van de eigenaren instemt of als de oppervlakte aan grond van de instemmende eigenaren meer dan de helft van het gebied beslaat. In Salland wordt in 1951 ingestemd met de herverdeling van de Daarler Esch en de Hellendoornsche Esch. Holten-Markelo volgt in 1968, Daarle-Hellendoorn in 1976 en Lettele-Okkenbroek in 1977.¹⁴¹

Voor de ruilverkavelingswet komt vanaf 1985 de Landinrichtingswet in de plaats. Deze wet is niet meer enkel ten behoeve van de agrarische sector, maar er moet bij herinrichtingsplannen ook rekening worden gehouden met andere belangen die spelen in het gebied zoals natuur, landschap, infrastructuur, recreatie en cultuurhistorie.¹⁴² Hiernaast is vanaf de jaren 60 is ook het massatoerisme in opkomst en verschijnen er steeds meer campings, hotels en restaurants. Uitzichtpunten zoals op de Lemeler- en Holterberg zijn in trek als locaties voor horeca.

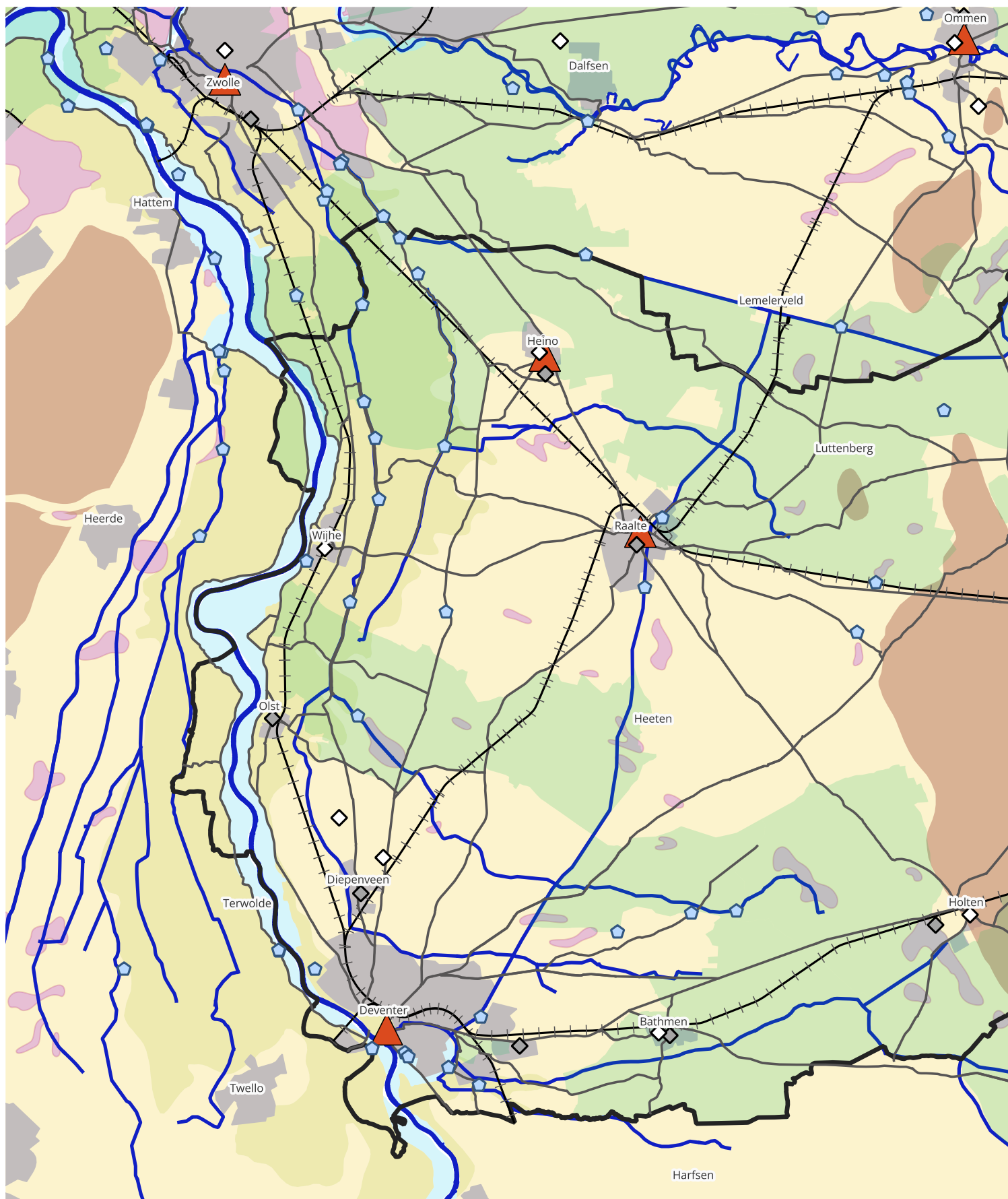
¹³⁹ Van den Bergh, 2004, p. 4 en 205.

¹⁴⁰ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 19 augustus 1925, p. 2.

¹⁴¹ Van den Bergh, 2004, p. 203-206 en 208-215.

¹⁴² Van der Molen & Wubbe, 2020, p. 105-106.

Overzichtskaart 3: Moderne tijd

Landschap

Overijssel

Legenda

Landschap

Stuwwal

Dekzand

Veen

Uiterwaard

Invloed rivier

Hoofdwaterlopen

Landbouwontwikkelingen

Markten

Landbouwcoöperaties

Zuivelfabrieken Salland

Intensivering landgebruik

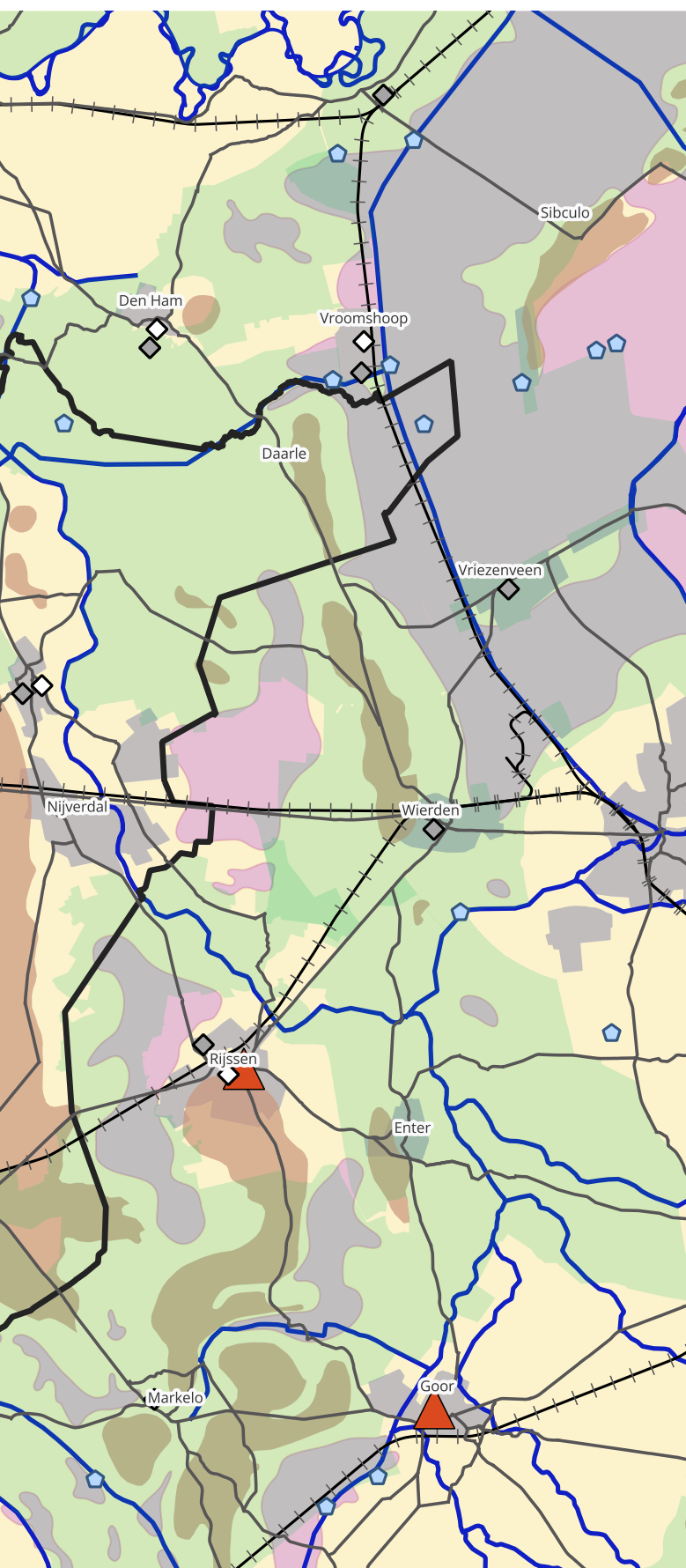
Ruilverkavelingen

Stedelijk gebied

Hoofdwegen

Spoorwegen

Gemalen

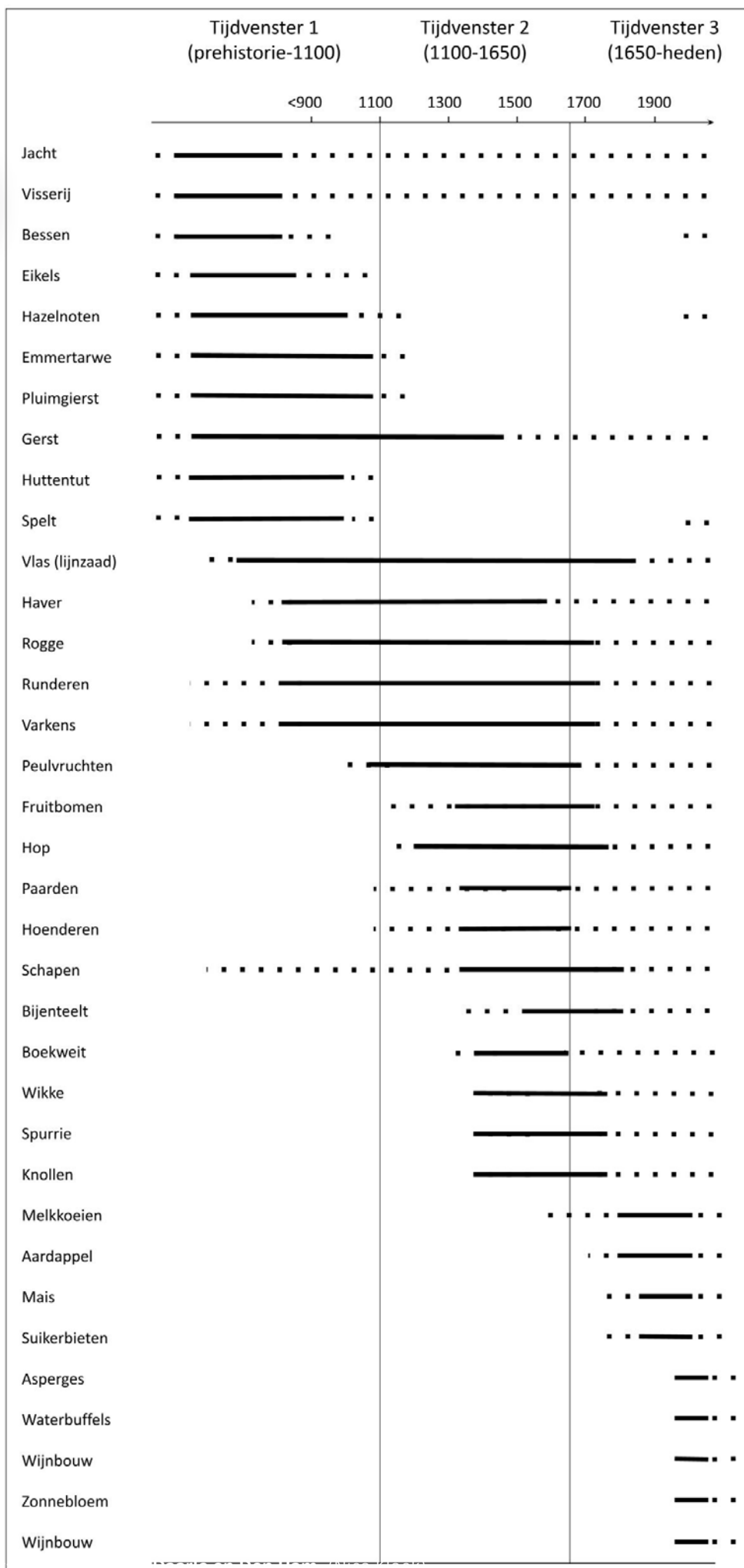

Aspergeteelt in de omgeving van Diepenveen. (Martijn Horst)

5.

5. VOEDSEL IN SALLAND DOOR DE EEUWEN HEEN

Uit de voorgaande hoofdstukken blijkt dat voedselproductie, aardkunde, veld- en familienamen allemaal met elkaar te maken hebben. Bodem, water en hoogteverschillen bepalen lang waar voedsel verbouwd kan worden. Toch verandert de landbouw in de loop van de drie tijdvensters. Vormen van landgebruik, veeteelt en soorten gewassen vinden we terug in de namen die voorkomen in een gebied. Deze ontwikkeling van jagers en verzamelaars, naar de eerste landbouw en vervolgens de veranderingen en intensivering van de landbouw zijn samengevat in de tijdlijn op de pagina hiernaast. Deze schematische weergave geeft een beeld van de hoogtijdagen van gewassen en vormen van veeteelt door de eeuwen heen.

In de prehistorie leeft men in eerste instantie van jagen en verzamelen. Paddenstoelen, knollen en bessen worden verzameld en dit geldt ook voor noten die soms worden verhit en bewerkt om ze geschikt te maken voor consumptie. Er worden herten, kleine zoogdieren, vogels en vissen gevangen en bereid. Vanaf de Bronstijd vindt er een omslag plaats naar landbouw en worden op kleine schaal granen verbouwd als emmertarwe, pluimgierst, gerst en huttentut. In de IJzertijd verandert het landbouwsysteem met de invoering van raatakkers, een omwalling om de akker die vermoedelijk was beplant met struiken. Door een betere bodembewerking en een intensievere bemesting hoeven akkers steeds minder braak te liggen. De koeien, varkens, schapen en geiten slapen in deze tijd onder hetzelfde dak als de mensen. Aan het begin van de jaartelling worden rogge en haver noordwaarts gebracht door de Romeinen. Ook peulvruchten als erwten worden verbouwd en vlas voor de productie van olie.

Tijdens de Middeleeuwen wordt er nog steeds veel graan geteeld zoals gerst en haver, maar neemt gaandeweg rogge de overhand. Met de komst van kloosterlingen en een rijke elite worden ook nieuwe producten aangevoerd. Er worden soorten fruit, noten en peulvruchten geïntroduceerd en voornamelijk in de westelijke helft van Salland verschijnen steeds meer boomgaarden. In de Vroege Middeleeuwen drinkt men eerst nog gruitbier, maar in de loop naar de Late Middeleeuwen wordt steeds meer hop verbouwd rond de steden zoals bij Deventer. Andere gewassen die in opkomst zijn knollen, wikke en spurrie die werden geteeld als voedsel voor het vee. Boekweit wordt geteeld voor de productie van meel en neemt de plaats in van andere zomergewassen. Tegelijkertijd nemen de aantallen vee toe. Er lopen grote kudde met schapen op de heide, varkens in de bossen en runderen op de weides. Ook de paardenfokkerij is lange tijd van aanzienlijke omvang, maar dit neemt af aan het eind van de Middeleeuwen.

In de Moderne Tijd wordt het areaal aan woeste grond drastisch minder met dank aan de markeverdelingen. Heide wordt omgezet in landbouwgrond en daarmee neemt ook het aantal schapen langzaam af. Nieuwe gewassen als aardappel, suikerbieten en mais maken hun intrede, wat ten koste gaat van het areaal aan boekweit, spelt en vlas. De fruitteelt kent zijn hoogtijdagen tussen grofweg 1870 en 1960, met dank aan de lage graanprijzen in deze periode. Rond deze eeuwwisseling zorgt de introductie van kunstmest voor een neergang in de teelt van groenvoerders zoals knollen, wikke en spurrie. De teelt van voederbieten, mais en gras wint steeds meer aan terrein en de akkerbouw gaat steeds meer fungeren in dienst van de veeteelt. De aantallen melkkoeien en varkens nemen toe en de mechanisatie en het prikkeldraad maken het mogelijk om het landschap efficiënter in te richten. De kenmerkende roggeakkers op de hogere zandgronden verdwijnen rond de jaren zestig, maar in de decennia die volgen keren er ook weer gewassen voor terug. Asperges, zonnebloemen en zelfs wijnbouw en waterbuffels verschijnen in het Sallandse landschap.

Een nieuwe specialisatie in Salland zijn de waterbuffels in de uiterwaarden bij Olst. (Martin Horst)

COLOFON

PROJECTTEAM

Auteur

Niek Oosterbaan (2024)

Teamleden

Toos Lodder (beelden en citaten), Martijn Horst (tekstredactie)

Tekeningen

Niek Oosterbaan (p. 19 en p. 39)

Overzichts- en themakaarten

Niek Oosterbaan

LITERATUURLIJST

Argeloo, M. 2022. *Natuuramnesie. Hoe we vergeten zijn hoe de natuur er vroeger uitzag*. Amsterdam: Atlas Contact.

Baas, H., Groenewoudt, B., Jungerius, P., & Renes, J. 2012. *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bakels, C. In: Aalbersberg, G. en Boersma, S. en Schepers, M. 2017. *Paleo-Palfenier. Met Rita van Egypte tot Ezinge*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Bieleman, J. 1990. De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens 'de lange zestiende eeuw'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden = BMGN: Low Countries Historical Review*. Volume 105, nummer 4.

Beek, R. van. 2009. *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Bergh, S.M. van den. 2004. Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985. In: *Historia Agricultura*. Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.

Boven, M.W. van. 1990. *De rechtelijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811*. Nijmegen: Radboud Universiteit.

Bijlsma, R.J., Waal, R.W. de, Hommel, P.W.F.M. 2018. *Droge bossen van het Vecht- en Beneden-Reggegebied (Overijssel) : toestand en kansen voor herstel en beheer van de habitattypen Beuken-eikenbossen met hulst (H9120) en Oude eikenbossen (H9190)*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Brood, P., Groothedde, M., Van der Horst, E., Inklaar, F. en H. Stalknecht. 2023. *Atlas van negen Hanzesteden*. Zwolle: WBooks.

- Brugge, T. 2006. *Geheimen Uit De Kloostertuin. Tuinbeleving Als Inspiratiebron*. Tiel: Lanoo.
- Cappers, R.T.J. en Ytsma, W.A. 2004. Hazelnoot en mobiliteit in het Boreaal. In: *Paleo-aktueel* 14/15.
- Cohen, K.M., Stouthamer, E., Hoek, W.Z., Berendsen, H.J.A., Kempen, H.F.J. 2009. *Zand in banen. Zanddiepte kaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel*. Derde herziene druk. Arnhem: Provincie Gelderland.
- Coster, W. 1996. *Overijssel op het land een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle: WBooks.
- Dam, K. van. 2022. Recreatiewegen in Nederland en de betrokken tuin- en landschapsarchitecten. In: *Cascade bulletin voor tuin historie* (31).
- Demoed, H.B. 1989. *Mandegoed schandegoed. De markeverdeling in Oost-Nederland in de 19e eeuw*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Groenewoudt, B.J., Spek, T. Velde, H.M. van der., Amen, I. van, Deeben, J.H.C. en Smeerdijk, D.G. 1998. *Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallandse bouwlandkamp*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Geyl, P. 1959. *Geschiedenis van de Nederlandse stam*. (herziene uitgave). Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam/Antwerpen. Deel 1/3.
- Groothedde, M. 2013. *Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Haartsen, A. en Storms, E. 2009. *Ontgonnen verleden. Regiobeschrijving provincie Overijssel*. Den Haag: Ministerie van Landbouw Natuur en Visserij.
- Hermsen, I. 2007. *EEN AFDALING IN HET VERLEDEN. Archeologisch onderzoek van bewoningsresten uit de prehistorie en de Romeinse tijd op het terrein Colmschate-Skibaan (gemeente Deventer)*. Deventer: Gemeente Deventer.
- Horst, M., Wittenboer, S. van den, Venema, A. 2023. *Gebiedsbiografie Novi-regio Zwolle. Gebiedsbiografie en ontwikkelprincipes*. Amsterdam: Strootman Landschapsarchitecten.
- Jans, E., Horst, E. van der, Kemper Alferink, R. 2013. *Boerderijen in Salland*. Bathmen: Stichting Sallands Erfgoed.
- Jansma, K., Jansma, L. en Schroor, M. 1990. *Tweeduizend jaar geschiedenis van Overijssel*. Leeuwarden: Inter-Combi van Seijen.
- Koster, E. 2018. De Vecht - van oerstroombdal tot 'nieuwe natuur' In: *Grondboor & Hamer* (5/6).
- Krijnen, A. 1999. *De vlasfabriek in Orvelte. De geschiedenis van de vlasverwerking in Orvelte 1917-1968*. Westerbork: Historische Vereniging Westerbork.
- Kubiak-Martens, L. en Oudemans, T.F.M. 2007. Geen voedsel maar teer – Botanisch en chemisch onderzoek aan de inhoud van een vroege-ijzertijdpot uit Wierden, Enter “De Akkers”. In: *BIAXiaal*, 378. Zaandam: BIA Consult.
- Lauwerier, R.C.G.M., Groenewoudt, B.J., Brinkkemper, O. en Laarman, F.J. 1999. *Between ritual and economics: animals and plants in a fourth-century native settlement at Heeten., the Netherlands*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Le Rutte, R., Hopster, G. en Bemer, S. 2012. *Appels en peren langs de IJssel. Over de geschiedenis van de fruitteelt in de IJsselstreek*. Stichting IJsselboomgaarden.

Meijer, H.J.M. 2001. Mammoeten moeten ook drinken: Een nieuwe visie op een laat-pleistoceen ecosysteem. In: *CRANIUM*, 18, 2 -2001.

Ministerie van Binnenlandse Zaken. 1864. *Verslag van den landbouw in Nederland in 1861 en 1862*. Den Haag. Geraadpleegd via Google Books.

Neefjes, J. en Bleumink, H. 2017. *Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie. Synthese met ruimtelijke karakteristieken als bouwstenen voor ontwikkeling*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Pierik, H.J. 2010. An integrated approach to reconstruct the Saalien glaciation. *GIS-based construction of a new phase model for the Netherlands and NW-Germany*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Popta, Y van. 2020. *When the Shore becomes the Sea: New maritime archaeological insights on the dynamic development of the northeastern Zuyder Zee region (AD 1100 – 1400), the Netherlands*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Savenije, L. 2023. *Werk in uitvoering. De Nederlandsche Heidemaatschappij in crisis- en oorlogstijd*. Amsterdam: Querido.

Spek, T., David Zeiler, F., Raap, E. 1996. *Van de Hunnepe tot de zee*. Kampen: IJsselakademie.
Spek, T., Velde, H. van der, Hannink, H. en Terlouw, B. 2010. *Mens en land in het hart van Salland. Bewonings- en landschapsgeschiedenis van het kerspel Raalte*. Utrecht: Matrijs.

Spek, T. Snoek, M., Sanden, W van der, M. Kosian, M, Heijden, F van der, Theunissen, L, Nijenhuis, M, Vroon, H. en Grevin. K. 2009. *Archeologische waardering van Celtic fields in Drenthe. Een verkennend methodologisch onderzoek*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Spiekhout, D. 2020. *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht: De ontwikkeling van landsheerlijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050-1450*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Slicher van Bath, B.H. 1977. *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Utrecht: HES Publishers.

Stichting Menno van Coehoorn (groot aantal auteurs). 2019. *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland. Groningen. Overijssel en Gelderland*. Utrecht: Matrijs.
Velde, H.M. van der. 2011. *Wonen in een grensgebied: Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr)*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Wetering, J. van de. 2001. *Vergeeten levens. Geschiedenislessen van het Sallandse land*. Kampen: Stichting IJsselacademie.

Ziel, T. van der en Corporaal, A. 2021. *Atlas van de IJssel*. Zwolle: WBooks.

HISTORISCHE KAARTEN EN BEELDEN

- p. 8 – Wageningen University & Research, Speciale Collectie, RCt.039.
- p. 20 – Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN3 DTM), bewerkt door Niek Oosterbaan.
- p. 24 – Kenniscentrum Landschap, Hottingerkaart, blad 47.
- p. 26 – Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN3 DTM), bewerkt door Niek Oosterbaan.
- p. 32 – Gelders Archief, toegangsnummers 0012, archiefnummer 670a.
- p. 34 – Eigen collectie Niek Oosterbaan.
- p. 46 – GA, toegangsnummer 0012, archiefnummer 1457.
- p. 48. – RCE, documentnummer DG2008_1289, fotograaf Penders, T.
- p. 50 – David Zeiler & Spek, p. 51.
- p. 52 (boven) – GA, 0012, archiefnummer 644-0002.
- p. 52 (onder) – Eigen collectie Niek Oosterbaan.
- p. 56 – Kenniscentrum Landschap, stedenatlas Jacob van Deventer, deel III, 1545, p. 70.
- p. 64 – Kenniscentrum Landschap, Atlas van Drenthe door H.J. Versfeld.
- p. 66 – Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Beeldbank, documentnummer 154.375.
- p. 66 – RCE, Beeldbank, documentnummer 154.375.
- p. 68-69 – Collectie Overijssel, toegangsnummer 0266, archiefnummer 119.
- p. 74 – Nationaal Archief, toegangsnummer 2.24.06.02, bestanddeelnummer 164-0111.
- p. 82 (boven) – Eigen collectie Niek Oosterbaan.
- p. 82 (onder) – Dorpsarchief Colmschate, archiefnummer Ra62.
- p. 92-93 – CO, toegangsnummer 0157.1, inventarisnummer 20, archiefnummer 1421.
- p. 94 – Eigen collectie Niek Oosterbaan.
- p. 98 – Eigen collectie Niek Oosterbaan.
- p. 102 – Oald Heldern de Noaberschap, nummer M0238.
- p. 104 - Historische Vereniging Hellendoorn Nijverdal, collectie Evelyn Ligtenberg.
- p. 108 (boven) – NA, toegangsnummer 2.24.06.02, bestanddeelnummer 159-0619.
- p. 108 (onder) – Eigen collectie Niek Oosterbaan.

Schokland ligt tegenwoordig in de Noordoostpolder en is daardoor, net als voor de Middeleeuwen, weer onderdeel van het vasteland (Niek Oosterbaan)

Kasteel Waardenborch ligt in de Middeleeuwen op een splitsing van handelsroutes vanaf Deventer richting Twente en Duitsland. Restanten van het terrein liggen tegenwoordig aan de doorgaande weg N350 bij Holten. (Niek Oosterbaan)

Beschermen, beheren, ontwikkelen en verbinden van erfgoed valt of staat met een besef van waarde voor dat erfgoed. Daarom willen we het Overijssels erfgoed blijvend onder de aandacht brengen. Zowel met als zonder monumentale status. Slechts een handjevol erfgoed is beschermd. Dat is niet erg. Het gaat erom dat we voor het onbeschermd erfgoed een vorm van bewustzijn creëren. Want de praktijk leert dat veel erfgoed wordt bedreigd of zelfs verdwijnt door het ontbreken van kennis erover. Van aardkunde en archeologie onder de grond tot cultuurlandschappen en historische bouwkunst boven de grond en immaterieel erfgoed, 'los' van grond.